Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканың политилел-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 135 (15109) ◆ 1993 чылдың июль 22, четверг ◆

Солунга ат салган шагы 02.45. Садар өртээ 10 рубль.

Чайлаглаашкын

ЭКИ-ОЪТТУГНУҢ ЭЭЗИ

—Чап-чаа, чүк дажыглаар машинаны садып алдым. Ам оны баазадан хүлээп алыр дээш бар чор мен. Ээрбектің Эки-Оъттугда чурттап, малчынная араттай берген болгай мен — деп, Ондар Данзы-Белекович Шолбан-оол өөрүшкүзүн илеретти.

Бо малчын оол бодунуң хуу малын кол өзек кылып алгаш, хуузунда ажыл-агыйже кирген. Шээр малы чедеп ажыг. Он ажыг саар иректиг. Ээрбек уванда беш гектар черни чардыргаш, ында картошканы тарып алган. Суггаттыг черден мал чеминери өстүрүп, ында ийи га черни суггарып турар. Чоокку хүннерде төрелдери Куулар Дугаар, Мерген Куулар олар-биле демнежип, Ээрбектің сагланнаан сигенин кезип эгелээнгер.

Күрүнеден алган акша чээлизин дутлап, ону төлөөр дээш, 280 килограмм дуктү саткан. Тарып алган картошказындан бир тонна дүжүттү база садар деп турар. Бо аныяк араттың ажылынга оон улуг каты, «Ээрбек» совхозтуң хоочун малчыны Куулар Мөнге-Байыр база дузалап, ажылынга арга-сүмелерни берип турарын улуг өөрүшкү-биле чугаалады.

—Машинаңны кым башкарарыл, Ондар Данзы-Белекович, катып бе, чүржүң бе?.. — деп, оон сонуургап айтырдым.

—Ону бодум мунар мен. «ГАЗ-53» дээр хөлге-дир ийин. Оон өртем-үнези ийи чүс ажыг миллион болду. Баштай болуп башкарып турган, оон чоорту кадайым база руль артынга олурупта кылдыр өөредир мен. Катым ашак хуузунда чиик машинальг кижи болгай. Чүржүм база мунуп өөренип алыр боор.

— Арат ажыл-агыйының ишчилери чоорту шупту машина-техникалыг апаар чадавас. Ынчангаш олар шупту техниканы башкарып билир кылдыр өөренип алырдар боор аа, Ондар?

—Машинаны башкарарынга ажы-төлүмүү база өөредип алыр мен. Мен база шак-ла ынчаар бодап чоруур мен.

Ол кадар оъттуг черниң эрестиг, арат малчын ээзи болуксаан Ондар Шолбан-оолга чедишкиннерни күзеп, оон күш-ажылчы холун дыңзыг түттүм.

Ондар ОХЕМЧИК.

СЕПТЕЛГЕ АДАКТАЛГАН

Чөөн-Хемчик районуң улус өөредилге киллизиниң улуг инспектору Хожуур-оол Монгушович Эрнчиниң дыңнатканы-биле алырга, районда ниитизи-биле школаларда септелге адакталган. Акша-төгерик чедишпейн турарындан, улуг капитал септелге кылыр арга чок, үүгле школаларда класстарның ханаларын чүтайлаар, шалазын будуур ажылдар колдап турар. Чадаана хоорайның № 1 школазында күзүн, оон тургусчуганындан бөөр 60 чылдаанын демдеглээр деп турар болгаш херимни чаартып кылган. А 2 дугаар школа чанында районның уругларның күш-ажыл кичээлдериниң аргаан чазаан үүлдерин садар садыгны күзүн ажылдаып өгелээри-биле тургускан. Үш дугаар школа 1 трактор, 1 автомашина садып алган. Оларны тургузар таражты ам-ны хүннерде оон чоогунда кылып турар. Олла школаның өөренгичилери 2 га шөлде картофель база тарып алган. Өөренгичилер бо хүннерде картофельдиң довураан хоолган, чалдап турарлар.

Борис ОНДАР.

Ажыглалга кирер тудугда

ШАЛЫПЧЫ БРИГАДА

Бо ужу-бажы билдинмес, каяа-даа үзерге хамык түвениң өртек-үнези канчаар-даа аажок үлгаткан үеде улуг, 5-6 хөлөг бажың херекчок, бичин казанак-даа тудуп алыры безин берге деп түвенп ам билбес кижи кайда боор. Бистің республикада болгаш ийысылал Кызыл хоорайда тудуг ажылы улуг-ла бергедээшкиннерге таваржып турары чажыт эвес-ле болгай.

Амыдырал-чурттаганың кадыг-берге шылгалдаларын шыдажып эртип, бодунуң тура-сорукгурун, билиг-мергежилдиин, ажылгырын, кызымаан көргүзүп, үлегерлиг ажылдап турар улуг эвес тудугжу коллективтин кежигүннери-биле силерни танышты-мар бодадым, номчукчу.

Элегес-Аксы суурнуң барык төвүнде чаа школаның тудуу бедип үне берген турар. Ол тудуг бо өөредилге чылында ажыглалга кирер ужурлуг. Ынчангаш ам оон девискээринде ажыл-иш хайнышкынныг чоруп турарын өткен-дүшкен кижилер эскерген боор. Ажыл ында, шынап-ла, хайнышкынныг. Тудуг материалдары тывылбас, одарның өртек-үнези аажок өскен бо берге үеде ол хире улуг тудугну кылыры белен эвес дээрзин бригаданың кежигүннери чүгаалап турдулар. Бар турган материалдар-биле ол чүгула тудугну чогуур хүүсаада ажыглалга кирер дээш мында аныяк тудугжуларның бригадазы шак-ла барымдаалаайн ажылдап турар. Ол — «Херел» кооперативтиң тудугжулар бригадазының кежигүннери-дир. Тудугжулар Кызылдан кээп ажылдап турар-даа болза, ажылынга бердинген, херек материалдар-ла бар болза, могап-турарын-даа билбестер.

Бо ажыл-ишчи тудугжулар коллективи тудуг талазы-биле дээди эртемниг К. Ч. Монгуш удуртып турар. Кооперативтиң улуг инженери В. А. Кыргыс-биле кады олар бүгү аргаларын дилеп тып турган, ортумак школаның тудуун бо өөредилге чылында ажыглалга кирер дээш улуг күженнишкиннинг ажылдап тургандар. Бригаданың кежигүннери оолдарны республиканың бүгү кожуундарындан келген деп болур. Бригадир Саша Иргит — ыраккы Мөнгүн-Тайгадан, өскелери Барыын-Хемчиктен, Каа-Хемден, Тандыван, Өөрү, Чөөн-Хемчик, Кызыл, Бай-Тайга районнардан келген тудугжу оолдар-дыр. Аалдаранныг бо аныяк тудугжу оолдар бөөр командировкадап, хонуп-дүжүп турган, кызымак, ак сеткилдиг ажылдап, Элегес-Аксының чонунуң ажы-төлүнге чырык, маңалыг чаагай школаны тудуп берип турда, оларны канчап черле кижи мактаваас, оларга чоргаарланмас боор.

Бир эвес бүгү-ле чүве белен, биежи ышмаш үе турган болза (машина-техника, ыыар-чаар болгаш тудуг материалдары четчир турган болза) бо мурнаачы ажылдыг аныяк кижилериң бригадазы школа тудуун шагда-ла доозуп, ажыглалга киирипхен турар ийик. Коллективте ажылдап турарларның арызында тергиннериң база тургулаар. Оларга дашчылар Александр Иргит, Аркадий Донгак, Сергей Комбуй-оол, Олег Монгуш, Владимир Монгуш, бызаңчылар Сергей Сарыг, Коля, каңнакчы Валерий Толмачев олар хамааржырлар. Тудутта херек хамык материалдарны ынаар сөөртүп чедирип турар эрес-кежээ чолаачыларны база мацаа адаар бодаан мен. Оларга чолаачы-алышкылар Борис биле Владимир Ооржактар хамааржыр.

Ажы-төлүвүстүң өөренир ортумак школаның тудуун ажыглалга киирер дээш ыызымак ажылдап турар ажылшчи аныяк тудугжу оолдарның чоруу чогунгур, ажыл-хөрээ будунгур болзун деп. Элегес-Аксы суурнуң чурттакчылары күзеп, йөрээп турарлар.

Өлчеймаа ОНДАР.
Элегес-Аксы суур.

Мал чеминиң белеткели

«ПЛАНЫВЫС КҮҮСЕДИР БИС»

«Аяңгаты» совхозтуң директору Лариса Санаевна Монгуштан мал чеминиң белеткели канчаар эгелеп турарын сонуургап айтырарымга, ол дараазында санчурагайларны көргүзүп, мындыг харыны берди:

— Бо чырын совхозтуң тараан тарылгазының өзүмнери эки, хөй-даа чылдыг, чайгаар-даа үнген сигенни үүжү база багай эвес. Мал чеминге белеткел ажылын шагда-ла чүгаалажып, — түс-түс бригадаларга тускай планны берип, өртек-үнезин, кезер черин дугуржуп, чүгаалашкан улус бис. Ниитизи-биле 1000 тонна сиген кезерин планнаан улус бис. Бо планның 850 тонназын агроном Оюнза Маадыр-ооловна Монгуш чүдүрткан механизастаан бригада кезерин хүлээнген. Олар 400 тонна чайгаар үнген, 150 тонна хой чылдыг, 300 тонна чаңгыс чылдыг сиген кезерлер. Бо бригада июль 6-дан эгелеп Чыдыг деп черде чайгаар үнген тайга сигенин кезип эгелээн. Дуржулгалыг трактористер Эрес-оол Куулар, Алдын-оол Монгуш, Дадар-оол Соян олар сиген кезерин шалыпчы чорудуп турар. Бригадада 28 кижи четчир техника-биле хандыртынган, сигенни бөлүп, пресстеп турар. Пресс кылыр шпагат (быжыг удазын) эвээш, ону тывары бергедеп тур, өртек база улгаткан. Сигенни пресстээш, совхоз төвүнде кажаага сарааттап турар.

Бо бригададан ангыда, холбиле сиген кезер звеолар, бригада бар, олар 150 тонна сигенни кезерлер. Малчыннарывыс, сарлыкчылар, чылгычылар база тускай планныг, сиген кезер шөлдерлиг, чоокку үеде бо ажылче база кириптерлер. Ажылды мынаар организастап турган планывысты ажыр күүседип ап шыдаар дээрзинге бүзүрээр-ледир мен.

Ак-Довурак хоорайдан, Кызыл-Мажалык суурдан биске база сиген белеткээр организациялар келир болгай. Оларның күүнү база ажыглаар, а боттарывыстың суурувустуң улузун ыяап-ла киириштирер аргаар бис.

Шалыпчы ай чарлаан чүве болгай. орта идепкейлиг киржир бис.

Хоюг-оол МОНГУШ
чугаалашкан.

ОРГАНИЗАСТЫГ

«Алдын-Булак» кооперативте болгаш арат, тараачын ажыл-агый каттыжышкынында мал чеми белеткээр механизастаттынган бригада (удуртукчузу Виктор Хомушку) сиген кезер ажылче июль 10-дан эгелеп киргеп. Баштайгы хүннерде олар Доора-Бугада 25 га хөй чыллыг сигенни кескен. Бригадада шупту 38 сигенчи сиген кезер ийи машиналыг, 5 трактор, ийи автомашиналыг ажылдап турар. Оон аңгыда хол кадыырлыг улус база бар. Сигенчи бригада 380 га шөлден хөй чылдыг болгаш чайгаар үнген сигенни кезип, белеткээр.

Трактористер Санал Хертек, Часкал Саяа, повар Чодураа Хомушку шалыпчы ёзу-биле ажылдап эгелээн.

Тава-Самбу САРЫГЛАР.

Ховар кижилер аравыста

ХУУЛГААЗЫННЫГ ДИРИГ ӨГБЕ

Россия Федерациязының Президентизи Б. Ельцинниң бо чылдың июль 7-де Москва, Кремльге ат салган Чарлыын өзугаар, РФ-тиң хөй националдыг литературазын хөгжүдеринге улуг салыышкыны дээш, республиканың Алдан-маадыр аттыг чурттынчилел музейиниң улуг эртем ажылдакчызы, чогаалчы Монгуш Борахоевич Кенин-Лопсан Улуг-тарның Найыралы орден-биле шаннаткан.

Сураглыг төөгүчү, этнограф, тыва чонунуң улустуң чогаалчызы, республика хамнарының «Дүнгүр» ниитилелиниң президентизи кижиге музейден туристер, аалчылар чайгы үеде үзүлбес үеде ужуражыры дыка берге. Чогаадакчы, угаан-бодал ажылдыг кижини чардыктырары — кембуруулуг херек. Бистин арынүүрүвүс дээш, ол эгиттинмес когаралга таваржып боор. Ону кижи бүрүзү бодап чорза эки, бо база культураның, кижизиг мөзүүнүн бедик шынары. Эн ылангыя улуг назылыг, хүндүлүг кижилер-биле, Монгуш Борахоевич-биле ыяап бо хүннерде ужуражыры мөнөө күзенчиг турган. Чүге дизе оон ажыл, амыдыралында дыка чүтүла үүлдер бо хүннерде белдирлежип доннашкан. Ол бүгүнү оон арын-шырайындан номчуп, чугаа-сөзүнүн аяның изиг дээрези-биле билип алыры чугула. Ховар өгбе-биле чокку үеде ийи удаа ужуражкан-даа болзумза чугаа болбайн барган. Баштай дужарымга, 60 маадырларның тура халышкынының 110 чыл оюн байырлаары-биле Сут-Холче батрайн барган, арай шыжыг турар төөгүчү чораан. Оон соонда тыва, америк хамнар 'аза хамнаашкын шинчилекчилери-биле «Күзел» театрынга шиидевин үзүлү көрүп, шайладывыс-даа. Ынчан оон чайы шүүт чок, ажыл-херектерже шымы берген президент болган. Баштыкыдан келген аалчылар Монгуш Борахоевични кижизиг үнелеп, хүүлгаазының дириг өгбе, чаяан-дөс ээзи, амгы үеним дириг арткан хевирлиг орбазын холга түттүм-даа. Чаяан-дөстүг өгбе база-ла америк хамнарның хүрен савыяадан дилиндектей кезип тура кылган, арынны шыва кедип аар бөргүн кеткеш, кайгамчык өткөн дүнгүрлүг, мени кезек арылады-даа. Хам кижи алганыг үезинде бажын чаярга, демги дилиндектер ол-бо чаштаылап, оон арны көстүп, чидип турар бөрт болду. Ол мынаш улуг өгбем Тыва Республиканың ыдык ыры—гимн сөзү бижээнин, ук идеяны аная сүмелээн эжи өртемден — доктор Ш. Ч. Саттын, аная аялганы бижээн хоочун композитор Р. Д. Кенденбильтин эзекке «кызыл-дустай» бергеннерин дыка-ла ханы сеткил-биле сактып чугаалап, эртем өзугаар алырга, түрк бижимелдер, хам алгыштары база гимнер дээрзин тайылбырлаарын ораддаштыр. Бо-ла бүгү чугаа үезинде Монгуш Борахоевич, шынап-ла, мерген угаанныг, хейну көрген, кончуг ховар өгбе дээрзин бадыткады. Ам оон чамдык бодалдарын номчукчуга чедирерин ораддажыйн. «Менээ Россияның улуг хавыязын тывысканы — тыва литературазы, оон культуразын, оон чонун шаннаанындыр. Культуралыг, депшилгелиг чон-дур деп үнелээн ол-дур. Чаңгыс кижиниң ат-аллары — бүдүн нацияның чоргаарал-ды дээрзин бистинде ам-даа билбес. Мээн чогаалдарымны 1986 чылда Москвага (РСФСР-ниң Чогаадчылар эвилелинге) сайгаргаш, Тыва критика бодунуң чаанын эскербээн-дир деп үнелээн. Көнгүс өске чогаалчылар, критиктер мээн чогаалдарымны канчаар-даа аажок үнелеп, шаналдарже, тускай номнар кылдыр үндүрер кылдыр чогуур документ-рецензияларны бергеш, хаптап берген. Ол бүгүнү ынчаңгы бистин Чогаалчылар эвилелиниң удуртукчулары шыгжапкаш, «читкен-дир» дижип каапканнар. Эскербээн улус болуп эттирип келдилер. Ынчалзажок делегей деяннелиңге баштай-ла билдиниг келдим. Тывачын Күрүне шаналыңга «Чылгычының өө» деп дөрт номнуг романым киргеп турда, баштаар черниве даргазы болуунун чогаалын саналдай бөөрге, кандидатуам үштүр ужурга таварылган мен.

«Шын» — хоочун, турушчуг солун. Мындыг таварылгаларда ол критиканы, номчукчуну үлаар, тыва чонунуң аас болгаш чечен чогаалы, уран чүүлү, культуразы дээш ёзулуг көрүнчүк болур ужурлуг. Тыва чогаалчыларның 3-4 томнарлыг чогаалдарчыындылары үүнүп турар. Анаа хамаарыштыр редакторларның интервьюларын, тайылбырларын берип, чогаал критиктерин шимчедип, чонга шын суртаалдаары күзенчиг. Кандыг-бир кезин-херекчок түүлдерин, чаргы-чаалыны чырыдарымың орнунга, чонунуң байлаа болуп артар чогаалларны сайгарып, ону суртаалдаары ажыктыг, кедилиг. Чижээлээрге, мээн «Тыва хамнарның алгыштары», «Тыва хамнарның хуулуп турары» деп номнарымны чүге бүгү тала-биле чугаалажып, тайылбырлап болбас деп? Критиктер, эртемденнер, этнографтар чүге «Шынның» арынарын ажыглавастарыл? Улустуң чогаалчызы К.-Э. Кудажының кайгамчыктыг «Үйгу чок Улуг-Хемнинг» 4 ному үйлү. Ол дугайында огулуг профессионал сайгарылга кайыл? Ол болза — төөгү-политиктиг улуг чогаал-дыр, а «Чылгычының өө» — төөгү-этнографтыг чогаал-дыр деп суртаалдаар херек. Ол ышкаш чогаалга хамаарылгалыг база бир түүлү өөглеп каайн. Чер-чурт, дөргүл-төрел, таладугай тыртыжар чорук шүүт хей, бужар чорук-тур. Тыва чернин, тыва чонунуң адын, алдарын арттырар хүлээлгелиг бис. Сон-даарта ол чурт, ол чон — оглу, кызын боттары адап, сакты бөөр.

Кандыг чогаал бижип турарым айтырба, Володя. Бижип турар мен, номчукчум хомудатпас мен. Ону чоорту көрүп, таныжа бөөрлер. Кол күзелим — мээн бижип каан чогаалдарымны, ажылдарымны чонга чедирзин, паңлазын дээн сеткилдиг мен. Амдыызында экскурсиялар организастап, лекциялар номчуп турар ажылым-на хей...

Этнограф, төөгүчү болганымда, хамнаашкынга хамаарыштыр айтырыларынга хысказы-биле чоп билип алчы дээш, мынчаар харыдаайн:

Болум этнограф кижи мен. Кижи дугайында ол эртемге мени Ленинград университетинге профессор, Кыдат таланы-биле шинчилекчи Сергей Ефимович Малов өөреткен. Ол менээ ук-ызыгуурум тыва хамнарны шинчилеп өөренирин, оларның алгыштарын ыыш-бижи деп сүмелээн. Ынчангаш чаяан-дөстүн чажыттарын шинчилээринге, амыдыралының чогаал, шыдыраадан өске үелерин бараалгалып чоруур мен.

Хамнаашкын — улуг культура. Хам кижинин чаяан-дөзүн чечен-мерген шүлүкчү, аяның алгыштын аалдазын тывар композитор, эйртир эмнээр эмчи, каран көрүүр хуулгазыннарлыг, өттүр көөр төлгечи дээш, дыка хөй ховар салым-чаяаннар чалгыннап турар. Ындыг буянныг чүдүлге-сүзүүвүс чүге хагдынганыл? Оон кол дайзыны — 1917 чылда орус черге өөскээн кызыл хувискаал-революция. Коммунистиг идеяларкыл өрт-халавы чаагай чаңчылдарны өртендир чиг, улуг нациялар тергиидеп, биче-буурай чоннар чидип эгелээн. Шупту-ла чүвеин бир хепке деннеп-дөмейлээр чоруктуң уламыдан бичии дыл-домактар, байлак, тускайлан аажы-чаг, чаңчылдар, харын-даа нациялар, черчуттар үзүткаттынарының кырында келген. Өөредилге черлеринге этнографияды 1947 чылдан эгелеп өөретпес апарган. Аас-кежин боор, мен харын оон сөөлгү доозукчузу болдум.

Чүдүлге чок чорук — хоозурал-дыр. Тыва база ынчаар хоозураан. Харын-даа коргу үзүлбээни өршээл болган Улуг хамнар, ламалар чидерге, төөгү, чаңчылдар, нация, оон дылы чиде бөөр. Сүлде-сүзүнин ойлап-дезе бүдүү. Ынчан чүгле дириг мөчүлер артар. Ол дээрге — чулук, өзүм чок куогаг сыра ыышка дөмей.

Сөзү айтырыынга харыылаайн. Америк хамнар база шинчээчилер тыва чонунуң культуразын камгалап арттырын алганын өөрүп демдегледилер. Тыва хамнар — онзагай. Олар астрологияны эки билир, бойдус ан-мен, мал-маган, тайга-таңды ээлери, каржы күштер-биле дыдажып шыдаарын үнелеп. Оларның бүдүү билир, каран көрүүр чоруу шыырак дээрзин эскердилер. Ол ышкаш музейге кылган мун ажыг экспонаттарлыг «Азия диптин төвүнде тыва хамнар болгаш оларның тоолдуругу төөгүзү» деп делегелевисти — бо чүс чылдың сөөлгү 80 чылдарының иштинде турап көрбээн челгеле-дир деп үнелеп. Мындыг үнелелги делегейнин хамнаашкын талазы-биле Америкада фондузунуң ховар кижилери безин берип турардыр. Бистің Президентивис Ш. Д. Ооржак, Дээди Совет Даргазы К. А. Бичелдей оларны тускай хүлээп алган. А аалчы дээргилер аңаа аажок өөрээннер. Бо —хүндүткел-дир. Тыва деп чурт, тыва чон бары ол-дур.

Аңаа өөрбейн, чүге өөрүүр деп мен, Володя. Тыва, америк хамнарның болгаш хамнаашкын шинчилекчилериниң эртем-практиктиг семинары эрткениниң соонда сеткилим ажып, кадыым экижиди. Башкы Танды биле Соңгу Саян аразында чаштын чыткан чүс-чүс чылдарның чажыттарын ажыттывыс. Бистиинге келген аалчы-дээргилер тыва хамнарның эп-сеп, дериг-херекселин, дириг боттарын көөр аас-кежиктиг болду. Районнарга чедип, америк, тыва хамнар дуза херек кижилерни эмнеп-даа турду. Чаңгыс сес-биле чугаалаарга, Тыва, оон найысылалы Кызыл делегейге депшилгелиг, культуралыг черлер боон адаттырар аргалыг болду.

Өске айтыгларынарга харыым бо: Америкаже кижилер өөредилиин чугаалашпадывыс. Чугаалажырга-даа өөтөө-үне улуг, чарыгдал хөй. Даштыкыже үнмес мен. Чеди катап белеткеиин аарымга, чоруптааннар. Амдыызында мени Венгрияның эртемнер академиязы хам алгыштарымны үндүрери-биле чалап турарлар. Өөренип көөр мен.

Парлалга арыны ажыглап, Улустарның Найыралы орден-биле шаннадырымга ол-загайлап байыр чедиргеннер: Тываның Президентизинге, Парлалга сайыдынга, чогаалчылар О. Сувакпитке (ол мени детский книги) Ю. Кюнзегешке, К.-Э. Кудажыга, К. Чеблиг-оолга, А. Ховалыгга база сеңээ (адын салып каар сеп) өөрүп четтиргенимни илередириңге дузалажып көр.

Херек-даа алдарым чадавас. Адрестерим бо: 60 Маадыр аттыг музей, Кызылдың Ленин кудумчузунуң 41 дугаар бажыныда Тыва хамнарның «Дүнгүр» ниитилели. Оон президентизи М. Б. Кенин-Лопсан».

Чогаадыкчы чедишкиннерни, быжыг кадыкшылды, чаяан-дөстүн хүүлгаазынарын күзедим Монгуш Борахоевич, «Шынның» номчукчулары. Силерниң чогаалларыңарны солун арынарынга маңаа турар дээрзин утпанар, улуг өгбе.

Владимир СЕРЕН-ООЛ.

ЧАДААНАГА НААДЫМ

Чөөн-Хемчик районунуң ажыл-ишчилери чоокта чаа чартык чылдың түүнелдерин чугаалажып, көжүүн төвү Чадаанага байырлап наадымнаан. Эт, сүт планнары баш удур көрдүнгениннен ажыр күүсеттингеп.

Совхозтардан «Тыва» совхоз малдан алыр продукциянын бүгү хевирлерин онаалдадан ажырыпкан, «Чыраа-Бажы» совхозунда көргүзүүлер бедээн.

Район наадымынга чүс хойдан 115 хураганы доруктуруп өстүрген «Большевик» совхозтун малчыны Василий Монгушту ат-биле, өн хөй сүттү саггаш, кожуунунга бирги черни ээлээн саанчы Ханды-Кара Монгушту хүнан инек-биле болгаш өскелерни шаннап-мактаан.

Эрткен чылын чүс хойга онааштыр сеңеилен өрү хураганны чүгле 2 хойжу алган турган болза, бо чылын сеңеилен хөй хураганны 20 ажыг малчын алган болуп турар.

Наадым хүнүнде спортчу маргылдаалар, оюн-концерт база болган 64 мөгенин хүрежинге район эмнелгезинин чолаачызы Алдын-оол Куулар шүүлген.

Делгер-оол ОЮН.

«КҮШ-АЖЫЛЧЫ ТЫЛ» КОМАНДАЗЫНЧЕ

Профессионал-техниктиг өөредилге черлериниң аразында Россия Федерациязы чергелиг хостуг хүреш маргылдаазы Ростов хоорайга чоокта чаа болуп эрткен. Аңаа 14 командадан 100 ажыг спортчу киришкен.

Тыва Республикадан КПТУ № 1-ниң сургуулу, хостуг хүрешке спорт мастеринге кандидат Даржаа Самдар-оол киришкен. Ол оон мурнуунда Россияның Азия кезээнге чемпионнаш, бүдүн Федерация маргылдаазынга киржип эгелеп алган турган. Бистің спортчувус бо удаада 2-ги черни алгаш, «Күш-ажылчы тыл» спортчу ниитилелдиң шилиндек командазының кежигүнүнге киргеп.

Оон тренери Алексей Семенович Сандан берге байдалда акша-төгерикти тып, өөренгичилерге бедик чергелиг маргылдаага киржир арганы берген.

Борис ОНДАР.

АЖЫГЛАЛГА КИРЕР

Бай-Тайга кожуунунда № 958 ажыл-агыйлар аразында КМК-ның тудугжулары 140 олуттуг ясли-садты бо чылын ажыглалга киирерин дутурушкан.

Тудугда ажыл-үүле шуудаан. Шеверлекчилер ханаларны малгаштап турда, бызаңчылар бажыңның шалазын тырып, салып турар. Оон соонда одалга системазын салып төөдүрери билек, дозулаар, будуур, чугайлаар. Ажылдың бир берге чүвези дой-довурак, цемент-холаан элезиниг хоюдуг хол-биле кылып турар.

Тудугжулардан Ким-оол Долгай-оол, Александр Кара-оол, Михаил Соян, шеверлекчилерден Мая Доржу-оол, Полина Мөнге болгаш өскелердеа ак сеткилдиг ажылы-биле өөрүгне хүндүткелдиг.

Кончук ОНДАР.

Улуг-Хемден медээлер

ХЕРЭЭЖЕН МАЛЧЫНГА БЫРАШПААН

Малчынар Наадымнга тураскаатканн байырлыг хурал баштайгы хүннүң кежээзинде ажыттынган. Орта сан-чурагайларны адаан, мурнакчыларны шаннап-мактаан. Район бо чылын 100 баш хой, өшкүге онааштыр ортумаа-биле 69 баш анай хураганны камгалап алган.

Хойжулардан «Күш-ажылдың хостуу» совхозтун хойжузу Фаина Самдан 100 баш хойдан-ны 137 баш хураганы, а «Эйлиг-Хем» совхозтун өшкү кадарчызы Иннокентий Санчы 100 өшкүден 125 анайны тус-тузунда камгалап алганнар.

ВЛАДИМИР МОНГУШ — НАЧЫН

Районнуң малчыннар Наадымнга тураскаадып салган 64 мөгенин хүрежиниң 1-4 челир чер алган мөгелериниң шаннаалдарын тус-тус ажылдагыйлар хүлээнип алган. Ол ышкаш шүүлген мөге «Улуг-Хемниң начын мөгези» деп атты алыр. Ол бедик аткаболгаш бирги шаннал —аткаа республиканың шыырак мөгелериниң бирээзи Владимир Монгуш төлептиг болган. Ийнги шаннал — молдурганы (шарыжыкты) Хайыракандан Артур Сереэдар чалап алган. Үшкү-дөртү черлерни үлешкен мөгелер Роберт Мекпер-оол, Санган-оол Ооржа олар шээр маадар-биле шаннаткылаан.

ОЮН ХОЖУЯ.

Төлевилел

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫ

Россия Федерациязының бодунуң черинге ниити салым-чол-биле каттышкан, хөй национал-дыг чону

Ада-чуртунга ынакшылды, чаагай болгаш өөптүг чорукка чырыткылыг бүзүрелди аңаа дамчыдып берген бурунгуларның тураскаалын сагывышаан,

кижиниң хосталгазын, эргелерин болгаш төлептиг амыдыралды, хамааты тайбыны болгаш чөпшээрежилгени бадыткавышаан,

төөгү талазы-биле тургустунган күрүне чаңгыс эвин камгалап, хевээр арттырбышаан,

улустарның дең эргелиниң болгаш бот-башкартынарының бүгү-ниити хүлээп көрдүнген принциптерин барымдаалавышаан,

Россияның суверениниг күрүне эргезин катап тургузуп, оон демократтыг үндезинин чайгылыш чок болдурбушаан,

Россияның чаагай чоруун болгаш чечектелишкининн хандырарынче чүткүвүшаан,

амгы болгаш келир үениң салгалдарының мурнуунга бодунуң Төрээн чурту дээш харыысалганы барымдаалап,

делегей ниитилежилгезиниң кезээ болуп турар деп бодун медереп билбишаан,

Россия Федерациязының Конституциязын хүлээп ап тур.

БИРГИ БӨЛҮК

1 ЭГЕ.

Конституциялыг тургузугның үндезиннери

1 чүүл.

Россия Федерациязы — Россия болза эргелеп-башкарылга талазы-биле республика хевирлиг суверениг, демократтыг, федеративтиг болгаш эрге-хоойлуг күрүне болуп турар.

2 чүүл.

Кижи, оон эргелери болгаш хосталгалары болза Россия Федерациязының дээди үнелиг эртинези болуп турар. Кижиниң болгаш хамаатының чарлып болбас эргелерин база хосталгаларын хүлээп көөру, сагыыры болгаш камгалаары — күрүненің үүлээлгези.

3 чүүл.

Россия Федерациязының хөй национал-дыг чону оон суверенитединиң тудукчузу болгаш ыда эрге-чагырганың кара чаңгыс үндезин дөзу болуп турар.

Россия Федерациязының чону бодунуң эрге-чагыргазын дорту-биле, а ол ышкаш күрүне эрге-чагыргазының органнарын болгаш чер-черниң бот-башкарылга органнарын дамчыштыр боттандырып турар.

Референдум болгаш хостуг соңгуулдалар болза чонун дорт эрге-чагыргазының дээди илергейлээшкини болуп турар.

Россия Федерациязында эрге-чагырганы кым-даа бодунга шингээдип ал болбас. Күрүне эрге-чагыргазын күш-биле эжелеп алыры оза аар кем-херек үүлгедишкини болур.

4 чүүл.

Бодун болгаш үлештинмес күрүне болур Россия Федерациязының суверенители оон бүгү девискээрниге хамааржыр.

Россия Федерациязы иштики болгаш даштыкы политиказын тодаргайлаар, оон бүгү девискээрниге дээди эргелиг Конституциязын болгаш Федералдыг хоойлуларын хүлээп алыр.

Күрүне эрге-чагыргазының чаңгыс эви Россия Федерациязының девискээрниге хандырып турар.

5 чүүл.

Федеративтиг күрүне болуп турар Россия Федерациязы республикалардан, крайлардан, областардан, Федералдыг ужур-дузалыг хоорайлардан, автономнуг областардан, автономнуг округтардан — Россия Федерациязының дең эргелиг субъектилериннен тургустунган.

Республика — Россия Федерациязының составында суверениг күрүне; суверениг эргелерин республиканың боттандырары Россия Федерациязының Конституциязына черүшкек болбас ужурлуг. Край, область федералдыг ужур-дузалыг хоорай, автономнуг область болгаш автономнуг округ — Россия Федерациязының составында күрүне-девискээр тургустунуушкуну-дур. Эрге-чагырганың федералдыг органнары-биле харылзаларында Россия Федерациязының субъектилери боттарының эразында дең эргелиг.

Россия Федерациязының күрүне тургузуу оон чаңгыс эвин, эрге-чагырганың кедертей төнчүвезин, Россия Федерациязының составында улустарның дең эргелиин болгаш бот-башкартынарын хандырып турар.

6 чүүл.

Россия Федерациязының хамаагы бүрүзү Россия Федерациязының Конституциязында өөрүнген бүгү эргелерни болгаш хосталгаларны оон девискээрниге эдилээр болгаш бир дөмей хүлээмгелеринг.

Россия Федерациязының составында республикалар бодунда хамаагы болурунуң эргезин доктаадып болур. Республикаларның бүгү хамаатылары Россия Федерациязының база хамаатылары болуп турар. Россия Федерациязының хамаатылары чүрттап турары республикаларның хамаатыларының бүгү эргелерин ажыглаар.

Россия Федерациязының хамаатызы болурун чедип алырын болгаш хамаатызы болуп турарын сонсадырын федералдыг хоойлуга дүүштүр болдурар. Хамаатызы болуру чаңгыс аай болгаш чедип алдынган үндезиннериндеи хамаарылга чокка дең эргелиг болур.

Россия Федерациязының хамаатызы бодунуң хамааты болуп турарын азы ону өскертер эргезин хазыткан турып болбас.

7 чүүл.

Россия Федерациязы — социал күрүне, оон политиказы кижиниң угаан-бодал болгаш материалдыг хереглелдерин хандырып бээринче, кижиниң болгаш ниитилелдиң чаагай чоруун хандырарынче угланган.

Кижилериң күш-ажылын болгаш кадыкшылын Россия Федерациязында камгалап, амыдыран-чурттаарының бетки хемчээлин тодаргайлап, күш-ажыл төлевириниг бетки хемчээлин доктаалып, ег-бүлеге, нелерге, адаларга, бичии чаштарга, инвалидтерге болгаш назылап кыраанарга деткимчени хандырып, социал албан черлериниң системазын сайыردып, күрүне пенсиялары, пособиелерни болгаш социал камгалалдын өске-даа магадылалдарын доктаадып турар.

8 чүүл.

Экономнуг девискээрнин чаңгыс эвин, бараанналарны, ачыдуза чедирилгезинин болгаш сан-хөө хөреңгилериниң хосттуг саарлыгын, алаанажылганын камгалалдынын, хоойлуларны алыс утказын, утка-шынарын, ажыглалын тодаргайлап, хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагырганы хүлээндирип, шиидилге эргези-биле хандыртынын турар.

19 чүүл.

Бүгү кижилер хоойлу болгаш суд мурнунга бир дөмей ден.

Эргелериниң болгаш хосталгаларының дең чоруун эр, херээжеининдеи, өөк-язызындан, национал-ындан, дылдомаандан, ызыгуурундан, эт-хөреңги болгаш албан-дужазал байдалындан, чурттап турар черинден, шажынны канчаар көөрүнден, үзел-бодалдарындан, хөй-ниити организацияларына хамаарылгазындан, а ол ышкаш өске-даа байдалдардан хамаарылга чокка күрүне магадылап турар.

Эр, херээжен кижилер бир дөмей ден эргелериг болгаш хосталгаларыг, оларны боттандырарынга бир дөмей дең аргаларлыг.

20 чүүл.

Кижи бүрүзү чурттаар эргелиг.

Шаажылап өлүрер хемчег болза ону күш чок болдургуже чедир амы-тынга удур оза айыылдыг кем-херек үүлгедишкиниери дээш кеземенин эц дээди хемчээ кылдыр федералдыг хоойлу өзугаар доктаатынган турып болур болгаш төлөөлекчилериниң киржилгези-биле чүгле суд шиитпирингге өзугаар ажыглаттынар.

21 чүүл.

Кижиниң төлептиг чоруун камгалап турар. Ону дорамчылаарынга чүү-даа чүве үндезин болбас.

Эрниидээшкинге, күүлээшкинге, өске-даа каржы азы кижиниң төлептиг чоруун дорамчыдаан аажылаашкынга азы кеземенге кым-даа таварышпас ужурлуг. Эки тура-биле чөпшээрежилгези чокка кымны-даа эмелеп, мурнунга дең болур.

15 чүүл.

Россия Федерациязының Конституциязы дээди юридиктиг күштүг, дорту-биле айтыышкынныг болгаш Россия Федерациязының бүгү девискээринге ажыглаттынар. Россия Федерациязында хүлээп алдының турар хоойлулар болгаш эрге-хоойлу актылары Россия Федерациязының Конституциязына черүшкек болбас ужурлуг.

Күрүне эрге-чагырганың органнары, чер-черниң бот-башкарылга органнары, албан-дужаалдыг кижилер, хамаатылар болгаш оларның каттыжышкыннары Россия Федерациязының Конституциязын, хоойлуларын сагыыр хүлээлгелиг.

Хоойлуларны албан өзүзу-биле парлаар. Парлаттынмаан хоойлулар ажыглаттынмас. Кижиниң болгаш хамаатының эргелеринге, хосталгаларына, күлүүлгелериге хамаарылгалыг эрге-хоойлуның кандыг-даа нормативтиг актылары бир эвес бүгү-ниитиге дыңнаныр кылдыр албан өзүзү-биле парлаттынмаан болза, ажыглаттынган турып болбас.

Делегей эргезинин ниити хүлээп көрдүнген принциптери болгаш норма-чижектери база Россия Федерациязының делегей керээлери оон эрге-хоойлу системазының кезээ болур. Хоойлуда көрдүнгекиден өске чурумнар Россия Федерациязының делегей керээзи-биле доктаатынган болза, делегей керээзиниң чурумнары ажыглаттынар.

16 чүүл.

Конституцияның бо өгезиниң үүлдери Россия Федерациязының конституциялыг тургузуунуң өскерлиг чок үндезиннери болуп турар.

Конституцияның өске үүлдери Россия Федерациязының конституциялыг тургузуунуң үндезиннериниге черүшкек болбас ужурлуг.

2 ЭГЕ.

Кижиниң болгаш хамаатының эргелери база хосталгалары

17 чүүл.

Кижиниң болгаш хамаатының эргелерин база хосталгаларын делегей эргезинин ниити хүлээп көрдүнген принциптеринге болгаш норма-чижектеринге дүүштүр Россия Федерациязында хүлээп көрдүнүп база магадылаттынын турар.

Кижиниң кол эргелери, хосталгалары ацылаттынмас болгаш кижи бүрүзүнге төрүмелиннеи хамаарыжыр.

Кижиниң болгаш хамаатының эргелерин база хосталгаларын боттандырары өске кижилериниң эргелерин болгаш хосталгаларын үреп болбас ужурлуг.

18 чүүл.

Кижиниң эргелери болгаш хосталгалары дорту-биле ажыглаттынар. Олар хоойлуларның алыс утказын, утка-шынарын, ажыглалын тодаргайлап, хоойлужудулга болгаш күүсекчи эрге-чагырганы хүлээндирип, шиидилге эргези-биле хандыртынын турар.

19 чүүл.

Бүгү кижилер хоойлу болгаш суд мурнунга бир дөмей ден.

Эргелериниң болгаш хосталгаларының дең чоруун эр, херээжеининдеи, өөк-язызындан, национал-ындан, дылдомаандан, ызыгуурундан, эт-хөреңги болгаш албан-дужазал байдалындан, чурттап турар черинден, шажынны канчаар көөрүнден, үзел-бодалдарындан, хөй-ниити организацияларына хамаарылгазындан, а ол ышкаш өске-даа байдалдардан хамаарылга чокка күрүне магадылап турар.

Эр, херээжен кижилер бир дөмей ден эргелериг болгаш хосталгаларыг, оларны боттандырарынга бир дөмей дең аргаларлыг.

20 чүүл.

Кижи бүрүзү чурттаар эргелиг.

Шаажылап өлүрер хемчег болза ону күш чок болдургуже чедир амы-тынга удур оза айыылдыг кем-херек үүлгедишкиниери дээш кеземенин эц дээди хемчээ кылдыр федералдыг хоойлу өзугаар доктаатынган турып болур болгаш төлөөлекчилериниң киржилгези-биле чүгле суд шиитпирингге өзугаар ажыглаттынар.

21 чүүл.

Кижиниң төлептиг чоруун камгалап турар. Ону дорамчылаарынга чүү-даа чүве үндезин болбас.

Эрниидээшкинге, күүлээшкинге, өске-даа каржы азы кижиниң төлептиг чоруун дорамчыдаан аажылаашкынга азы кеземенге кым-даа таварышпас ужурлуг. Эки тура-биле чөпшээрежилгези чокка кымны-даа эмелеп, эртем азы өске-даа дуржулгалар кылырынга ажыглап болбас.

22 чүүл.

Кижи бүрүзү хостуг болгаш аңаа дээш болбас эргелиг болур.

Тулуп хоруглаарын болгаш хоруглал аңаанга тударын чүгле суд шиитпири-биле болдуруп болур. Суд шиитпирингге чедир кижини 48 шактан ажыр саададыр тудуп болбас.

23 чүүл.

Хууда амыдыралынга, хуунун болгаш өг-бүлениң тажыдынга дээш бопбазының, бодунуң ат-алдарын болгаш чаагай адын камгалаарының эргезин кижи бүрүзү ажыглаар.

Кижи бүрүзү чагаалажыры, телефон дамчыштыр чугаалажыры, почта, телеграф болгаш өске-даа харылзааларын чажыт болдурар эргелиг. Ол эргени кызыгаарлаарын чүгле суд шиитпирингге үндезилеп болдурар.

24 чүүл.

Кижи бүрүзү бодунуң национал хамаарылгазын хосттуг тодаргайлаар болгаш айтыр эргелиг. Бодунуң национал хамаарылгазын тодаргайлаарынче болгаш айтырынче кым-даа албадаттырган турып болбас.

Кижи бүрүзү төрээн дылын ажыглаар, харылзажырының, кижизидилгенин, өөредилгенин болгаш чогаадылганын дыл-домаан хостуг шилип алыр эргелиг.

25 чүүл.

Чуртталга бажыңынга дээш болбас. Федералдыг хоойлу-биле доктааткан таварылгалардан аңгыла азы суд шиитпирингге үндезилээнинден өскээр чуртталга бажыңынче ыяла чурттап олурар кижилериң тура-соруунга черүштүр кимиин-даа кирер эргези чок.

26 чүүл.

Россия Федерациязының девискээринге дүрүм ёзугаар турып турар кижи ынай-бээр хостуг аргыжар, турар болгаш чурттаар черни шилип алыр эргелиг.

Россия Федерациязындан дашкаар кижи бүрүзү хостуг чоруур эргелиг. Россия Федерациязының хамаатызы Россия Федерациязынче моондак чокка эвп келир эргелиг.

27 чүүл.

Чүдүлгениң хостуунуң, чүдүүрүнүң хостуунуң эргезин, оон иштинде хуузунда болу азы өске кижилер-биле кады кандыг-бир шажыңга чүдүүрүүн азы кандыг-даа шажыңга чүдүвезинин, шажын болгаш өске-даа бүзүрелдерин хостуг шилип алырының, пентередириниң болгаш болунуң үзел-бодалдарына дүүштүр хөделириниң эргезин кижи бүрүзүнүң магадылап турар.

28 чүүл.

Кижи бүрүзү хостуг болаар, чугаалаар, болунуң санал-онаалдарын болгаш үзел-бодалдарын моондак чокка илергейлээр эргелиг.

Бодунуң санал-онаалдарын болгаш үзел-бодалдарын илергейлээринче азы олардан ойталаарынче кым-даа албадаттырган турып болбас.

Кижи бүрүзү хоойлу ёзугаар кандыг-даа арга-биле информацияны хостуг дилеп тывар, алыр, дамчыдар, сайгарар болгаш ипгередир эргелиг. Күрүке чажыды болур медээлериниң долу дамзызын федералдыг хоойлу-биле тодаргайлаар.

Массалыг информация чепсектериниң хостуу магадылаттынын турар. Цензура хылалдазы хоруглуг.

29 чүүл.

Кижи бүрүзү ассоциация кылдыр хостуг эвилеллежир, оон иштинде бодунуң эргеажыктарын камгалаарынга профэвилелдерни тургузар эргелиг.

Кандыг-бир каттыжышкынга киреринче азы аңаа турарынче кым-даа албадаттырган турып болбас.

Ассоциация хостуунуң эргезин ажыглаарын кызыгаарлаары конституциялыг тургузугның үндезиннерин камгалаарының эрге-ажыынга дүүштүр база Россия Федерациязының Конституциязына үндезилеп хоойлу-биле көрдүнген өске-даа сорулгаларга дүүштүр, а ол ышкаш федералдыг хоойлуга болгаш суд шиитпирингге үндезилээш, доктааттынган турып болур.

30 чүүл.

Россия Федерациязының хамаатылары тайбың, чепсек чокка чыглыр, хуралдарны, митингилерни, чыскаалдарны болгаш бөлүк кылаштажыышкыннарны, таңнылдаашкынны кылыр эргелиг.

31 чүүл.

Россия Федерациязының хамаатылары күрүненің ажылхеректерин эргелеп башкарарынга дорту-биле болгаш бодунуң төлөөлекчилерин дамчыштыр-даа киржир эргелиг.

Россия Федерациязының хамаатылары күрүне албанынга бир дөмей дең кирип болур аргалыг.

32 чүүл.

Россия Федерациязының хамаатылары күрүне эрге-чагырганың органнарынга болгаш чер-черниң бот-башкарылга органнарынга хоойлуга дүүштүр соңгуур болгаш соңгуттурар эргелиг.

Россия Федерациязының 18 хар четкен хамаатылары соңгуулдаларга киржир болур.

Угаан-медерел талазы-биле бодаар аргазы чок деп суттүң хүлээп көргени хамаатылар, а ол ышкаш суд шииткели-биле хосталгазын кадытканнар турар черлерде кижилер соңгуур болгаш соңгуттурар эргези чок.

33 чүүл.

Кижи бүрүзү бодунуң аргаларын болгаш эт-хөреңгизин сайгарлыкчы болгаш хоойлу-биле хоруваан экономиктиг өске-даа ажыл-чорудулгага хостуг ажыглаар эргелиг.

Тергиидээшкинге болгаш ак сеткилдиг эвес адаанажылгаже угланган экономиктиг ажыл-чорудулганы болдурбас.

Экономиктиг кандыг-даа ажыл-чорудулганы кылырынга онзагай азы артык аргаларны күрүне кымга-даа тыпсып болбас.

34 чүүл.

Хуу өнчүнүң эргези болза кижиниң чайгаар эргези болуп турар.

Кижи бүрүзү өнчүге эт-хөреңгилиг болур, ону хуузунда болгаш өске кижилер-биле кады-даа өөрүп, ажыглаар болгаш башкарар эргелиг.

Федералдыг хоойлуга үндезин болдурбаанда база суд шиитпири чокка бодунуң эт-хөреңгизин кым-даа хавыртқан турып болбас. Салгал дамчыыр эрге магадылаттынып турар.

35 чүүл.

Хамаатылар болгаш оларның каттыжышкыннары хоойлуга дүүштүр алган черни хуу өнчү кылдыр өөрүп эргелиг.

Черни болгаш бойдустун өске-даа курлавырларын өөрүп, ажыглаары болгаш башкарары бир эвес долгандыр турар бойдуска когарал чедирбес болгаш ук девискээрде чурттап турар кижилериң эрге-ажыктарын үревес болза, хостуу-биле боттанган турар.

Черни ажыглаарының негелделерин болгаш чурумун хоойлу-биле доктаадыр.

36 чүүл.

Күш-ажыл хостуг. Күш-ажыл кылып шылаар бодунуң аргаларын кижи бүрүзү хостуу-биле ажыглап башкарар, ажыл-чорудулганың хевирин болгаш профессиянын шилип алыр эргелиг.

Албадалдыг күш-ажыл хоруглуг.

Айыыл чок болурунуң болгаш арыг-шевериниң негелделеринге дүгжүр байдалдарда кижи бүрүзү ажылдаар, кылган ажылы дээш оон чажыны кандыг-даа ылгай көрүүшкүн чокка база хоойлунуң доктаатканы күш-ажыл төлевириниң адакы хемчээлинден куду эвес хемчээлдиг кылыр алыр эргелиг, а ол ышкаш ажыл чок чоруктан камгалаттынган болур эргелиг.

Хуузунда болгаш коллективтиг күш-ажылчы маргыжылга эргези, оон иштинде ажыл соксадыр эрге хүлээп көрдүнүп турар.

Кижи бүрүзү дыштаныр эргелиг, Хоойлунуң доктаатканы ажыл шагының үргүлчүлели, дыштаныр болгаш байырлал хүннери, чыл бүрүле төлевирлиг шөлээ ажылдап турар кижиге магадылаттынып турар.

37 чүүл.

Өг-бүле, нелер болгаш чаштар күрүненің камгалалында турар, уругларының дугайында сагыш салышкын, оларның кижизидилгези — ада-нелериң бир дөмей ден эргези болгаш хүлээдгези. Ажы-төлү кижизидер талазы-биле күш-ажыл социал хандырылгага үндезин болур.

Назы чедип, ажылдаар аргалыг болган ажы-төл ажылдап шыдавас болу берген ада-нелериниң дугайында сагыш салыр ужурлуг.

38 чүүл.

Назылап ыраанда, аараан, инвалид болган, ажылдаар аргазын болгаш азырадынчызын чидирген таварылгада, күрүненің күселиг-биле социал хандырылганы кижи бүрүзүнге хандырар.

Эки туранын социал страхованиезин, социал хандырылганың немелде хевирлерин тургузарын болгаш буянныг дүзаа чедирилгезин деткип мактаар.

Пенсиялар, социал пособиелер, социал дузаламчы болза хоойлунуң доктаатканы амыдырап-чурттап болурунуң бетики хемчээлинден чавыс болбас ужурлуг.

39 чүүл.

Кижи бүрүзү чуртталга бажыңын алыр эргелиг. Чуртталга бажыңындан туразында ёзу-биле кым-даа үндүртген турып болбас.

Күрүне органнары болгаш чер-черниң бот-башкарылга органнары чуртталга тудуун деткип мактаар, чуртталга бажыңын алыр эргени боттандырарынга байдалдарны тургузар.

Чуртталга бажыңнарын хереглеп турар өөрөөн эт-хөреңгилиг болгаш хоойлуда айыткан өске-даа хамаатыларга чуртталга бажыңнарын күрүненің, муниципалитеттиң болгаш өске-даа чуртталга бажыңнарының фондуларындан хоойлуда доктааткан норма-чижектерге дүүштүр халас азы чиик төлевирлиг кылдыр бээр.

40 чүүл.

Кижи бүрүзү кадыкшыл камгалалын, оон иштинде медицинна дузазын алыр эргелиг. Кадык камгалалының күрүне болгаш муниципалитет албан черлериниң медицина дузазын хамаарышкан бюджеттиң, акша-хөреңгилериниң, страхование ладывыларының, өске-даа кирип алышкынларның күселиг-биле хамаатыларга халас көргүзер.

Россия Федерациязында чонуң кадыкшылын камгалаарының болгаш быжыглаарының федералдыг программаларын ажыглаандырып, кадык камгалалының күрүне, муниципалитет, хуу системаларын сайыردыр талазы-биле хемчеглерни ап, кижи бүрүзүнүң кадыкшылын быжыглаарынга, күш-культураны болгаш спортту хөгжүдеринге, экологтуг болгаш санитар-эпидемиологтуг чаагай чорукка идиглиг ажыл-чорудулганы деткип, мактап турар.

Кижилериң амы-тынынга болгаш кадыкшылынга айыылдыг фактыларны, байдалдарны албан-дужаалдыг кижилериң чажыраары федералдыг хоойлуга дүүштүр харыысалга онаштырарынга чедирер.

41 чүүл.

Долгандыр хүрээледдиң таарымчалыг байдалын кижи бүрүзү ажыглаар, экологтуг эрге-хоойлу үрээшкини-биле кадыкшылынга азы эт-хөреңгизинге чедирген когаралдың эгидишкинин алыр эргелиг.

42 чүүл.

Кижи бүрүзү өөренир эргелиг.

Күрүненің болгаш муниципалитеттиң өөредилге албан черлериниге, будуруулгелериниге школа назынынга чедир, ниити ортумак болгаш ортумак профессионал өөредилгениң ниити ажык чоруун болгаш халас болуруун магадылап турар.

Күрүненің, муниципалитеттиң өөредилге албан черлериниге база будуруулгелериниге конкурска үндезилеп дээш эртемин кижи бүрүзү халас чедип алыр эргелиг.

Ниити кол эртемни чедип алыры албан болур. Ажылдаар ниити кол эртемни чедип алырын ада-нелер азы оларны солаан кижилер хандырар. Россия Федерациязы федералдыг күрүне стандарттарын тургузар, өөредилгениң болгаш бот-өөредилгениң ажыг-бүрү хевирлерин деткивр.

43 чүүл.

Литература, уран-чечен, эртем, техниктиг болгаш чогаадылганың өске-даа хевирлерин башкылаарының хостуун, а ол ышкаш интеллектуалдыг өөрүү хоойлу камгалаан турар.

Кижи бүрүзү культура амыдыралынга киржир, культура албан черлерин ажыглаар, культураның үнелиг үүлдерин кирип көөр эргелиг.

Төөгүнүң болгаш культураның салгал дамчаан байлаан камгалап хевээр арттырар дугайында кижи бүрүзү сагыш салыр, төөгүнүң болгаш культураның турасказалдарын хумагалаар хүлээлгелиг.

44 чүүл.

Кижиниң болгаш хамаатының эргелериниң база хосталгаларының күрүне камгалалы Россия Федерациязында магадылаттынып турар.

Хоойлу-биле хоруваан бүгү аргалар-биле бодунуң эргелерин база хосталгаларын кижи бүрүзү камгалаар эргелиг.

45 чүүл.

Кижиниң хууда амыдыралынын дугайында медицинна оон чөпшээрежилгези чокка чыырын, калагаларын болгаш нептередирин болдурбас.

Кижиниң эргелериниге болгаш хосталгаларына дорт хамаарылгалыг документилер-биле болгаш материалдар-биле күрүне органнары болгаш чер-черниң бот-башкарылга органнары, бир эвес хоойлу-биле өске үүл көрдүүмээн болза, оны таныштырар.

46 чүүл.

Кижи бүрүзүнүң эргелериниң болгаш хосталгаларының суд камгалалы магадылаттынып турар.

Күрүне органнарының, чер-черниң бот-башкарылга органнарының, хөй-ниити каттыжышкыннарының, албан-дужаалдыг кижилериниң шиитпирлериниге болгаш хеделишкиниериниге хамаарыштыр судка хомудалды киирген турып болур.

Кижиниң эргелерин болгаш хосталгаларын камгалаар талазы-биле Россия Федерациязының делегей керээлериниге дүүштүр кижи бүрүзү күрүне-лер аразының органнарынга дилегни бир эвес эрге-хоойлу камгалалының күрүне иштинде бүгү аргалары күш четтимээн болза, Россия Федерациязының делегей керээлериниге дүүштүр киирип болур.

47 чүүл.

Херектиң бодун көөр ужурлуг судка болгаш судья херекти чүүлаажып көөрүнүң эргезин кымдан-даа казаан турып болбас.

Кем-херек үүлгеткен деп буруудаттырган кижи оон херээн суд Федералдыг хоойлуда көрдүнген таварылгаларда төлөөлекчилериниң киржилгези-биле сайгарып көрдүрер эргелиг.

48 чүүл.

Мергежилдиг юридиктиг дузаны алыр эргени кижи бүрүзүнге магадылап турар. Хоойлуда көрдүнген таварылгаларда ол дузаны халас көргүзер.

Туттуруп саадаттырган, хоругдаттырган азы кем-херек үүлгеткен деп буруудаттырган кижи бүрүзү туттуруп саадаттырган, хоругдаткан азы кем-херек үүлгеткен деп буруудаттырган үеден соңгаар адвокаттың (болчукчунуң) дузазын ажыглаар эргелиг.

49 чүүл.

Кем-херек үүлгеткен деп буруудаттырган кижиниң буруузу федералдыг хоойлуда көрдүнген чурум ёзугаар бадыткаттынмаан шаанда база билдилиг, хамаарышпас болгаш шынчы судтун дүрүм ёзугаар күштүг болган шиитпири-биле тодаргайлап доктаттынмаан шаанда, ону буруу чок деп санаар. Буруудаттырган кижи бодунуң буруузун бадыткан көргүзер хүлээлгелиг эвес.

Кижиниң буруулут деп аңаа каразаанынга хамаарыштыр чайлаттынмаан чигинишкинер буруудаттырган кижиге ажыктыг болур.

50 чүүл.

Чаңгыс-за ол эрге-хоойлу үрээни дээш харыысалгага хатап кым-даа кирген турып болбас.

Федералдыг хоойлуну үревишаан, аллыңган херечилдерни суд шиитклии боттандырарда, ажыглап болбас.

Херек үүлгеткен дээш шиитпирген кижи бүрүзү шиитклели үстүнде турар судка федералдыг хоойлу-биле доктаатынган чурум ёзугаар эде көрдүрер, а ол ышкаш өршээл көргүзер ийикпе азы кеземенчи чигедир дугайында дилег кылыр эргелиг.

51 чүүл.

Кым-даа бодунга, бодунуң ашаанга азы кадаймга, федералдыг хоойлу-биле тодаргай көрдүнген чоок төрелдериге удур херечи болур хүлээлгелиг эвес.

Өчүк бээр хүлээлгеден хосталарының өске таварылгаларын федералдыг хоойлу-биле доктаатканы турып болур.

52 чүүл.

Херек үүлгедишкиниериниң болгаш эрге-чагырганың соора ажыглашкынарындан когаралариның эргелерин хоойлу камгалап турар. Хомудал кылып, оларны судка кирер аргазын болгаш чедирген когаралды эгидерин күрүне оларга хандырар.

53 чүүл.

Күрүне органнарының азы оларның албан-дужаалдыг кижилериниң хоойлуга черүшкек хеделишкиннери-биле (хемчег албааны-биле) чедирген когаралдын эгидишкинин кижи бүрүзү күрүнеден алыр эргелиг.

54 чүүл.

Кижиниң харыысалгазын доктаатканы азы аартатканы хоойлу оны күштүг болдурган мурнунда болдуган херекке хамааржыр күжү чок. Херекти кылыр үеде эрге-хоойлу үрээшкини кылдыр үк херек санаттынмайы турган үеде оны кылганда, ол херек дээш харыысалганы кым-даа хүлээп көрдүнүп турып болбас. Эрге-хоойлуну үрээн сеелунле, ол дээш харыысалга чайлаттынганда азы чиигеттингеиде, чаа хоойлуну ажыглаар.

55 чүүл.

Кол эргелери болгаш хосталгаларны Россия Федерациязының Конституциязында санап айтканын кижиниң ниити хүлээп көрдүнген өске эргелерин болгаш хосталгаларын хүлээвээнин азы кудулаткаы кылдыр тайылбырлаттынган турып болбас ужурлуг.

Кижиниң болгаш хамаатының эргелерин база хосталгаларын күш чок болдурган азы кудулаткан хоойлулар Россия Федерациязына хүлээп алдынмас ужурлуг.

Кижиниң болгаш хамаатының эргелери база хосталгалары конституциялыг тургузугның үндезиннери, өске кижилериниң мөзү-шынарын, кадыкшылын, эргелерин болгаш дүрүм ёзугаар эргеажыктарын камгалаар, чурттап хамгалалын болгаш күрүненің айыыл чок чоруун хандырар сорулгаларга чүгле эргежок чугула хемчээлге федералдыг хоойлу-биле кызыгаарлаттынган турып болур.

56 чүүл.

Хамаатыларның айыыл чок чоруун хандырарынга болгаш конституциялыг тургузугну камгалаарынга чарлаан оза байдалдың негелделериниң үйзинде конституциялыг федералдыг хоойлуга дүүштүр. Эргелеринн болгаш хосталгаларның чамдык кызыгаарлаашкынарын оларның хемчээлин болгаш күштүг болуруунун хуусаазын айытышаан, доктаатканы турып болур.

Россия Федерациязының бүгү девискээринге болгаш оон чамдык черлериниге байдалдар бар турда база конституциялыг федералдыг хоойлунуң доктаатканы чурумун ёзугаар оза байдалды чарлаар.

Россия Федерациязының Конституциязының 20, 21, 23, (1 кезээ) 24, 27, 34 (1 к.), 40, (1 к.), 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53 болгаш 54 үүлдери-биле көрдүнген эргелер болгаш хосталгалар кызыгаарлаашкынга таварышкан турып болбас.

57 чүүл.

Дүрүм ёзугаар доктаатынган үндүүрлериниг болгаш чыылдаларны кижи бүрүзү төлөөр хүлээлгелиг. Чаа үндүүрлерни доктааткан азы үндүүрүг төлөөлекчилериниң байдалын баксыраткан хоойлулар мурнунда турган болуушкуннарга хамааржыр күжү чок.

58 чүүл.

Кижи бүрүзү бойдусту болгаш долгандыр хүрээлелди камгалаар, бойдус байлактарынга камналгалыг болур хүлээлгелиг.

59 чүүл.

Ада-чуртун камгалаары Россия Федерациязының хамаатызының сорулгазы болгаш хүлээлгези болур.

Хамааты кижи федералдыг хоойлуга дүүштүр шериг албанын эрттирер.

Шериг албанын эрттирери үзел-бодалдарынга болгаш шажын-чүдүлгезиниге черүшкек хамааты, а ол ышкаш федералдыг хоойлуда көрдүнген өске-даа таварылгаларда шериг албанын өске хамааты албан-биле солуттурар эргелиг.

60 чүүл.

Россия Федерациязының хамаатызы он сес дарлыындан эгелеп назы четкен деп санаттырар болгаш бодунуң эргелерин база хүлээлгелерин долу хемчээлдин-биле боттускайлаң боттандырын болур. Оортан өске таварылгаларны хоойлу-биле доктаадыр.

61 чүүл.

Россия Федерациязының хамаатызы Россиядан дашкаар шөлүттүргеи азы өске күрүнеге туттуруп бердиргеи турып болбас.

Россия Федерациязы оон девискээриглен дашкаар черлерге бодунуң хамаатыларына камгалалды болгаш болчуушкуну магадылап турар.

62 чүүл.

Россия Федерациязының хамаатызы федералдыг хоойлуга азы Россия Федерациязының делегей керээзиниге дүүштүр даштыкы күрүненің хамаатызы (ийи дакпыр хамааты) болган турып болур.

(Улаштызы 3-кү арында.)

Төлевилел

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЗЫ

(Уланчызы. Эгези 2-ги арында).

Россия Федерациязының хамаатызы даштыкы күрүнеиің хамаатызы болуп турары, бир эвес федералдыг хоойлу-биле азы Россия Федерациязының делегей керээзи-биле өске күүл көрдүнмээн болза, Россия күрүнезинің хамаатызы болуп турарындан хамаарышкан ооң эргелерин болгаш хосталгаларын кудулатпайн, хүлээлгелериден хоставайн турар.

63 күүл.

Даштыкы хамаатылар болгаш хамааты байдалы чок кижилер Россия Федерациязына ооң хамаатыларының эргелерин федералдыг хоойлу-биле болгаш бот-боттарына ажыктыг кылдыр Россия Федерациязының чаргы керээзи-биле доктаатты-нган таварылгалардан аңгыда ажыглаар болгаш хүлээлгелерин күүседир.

64 күүл.

Даштыкы хамаатыларга болгаш хамааты байдалы чок кижилерге делегей эргезинин иниги хүлээп көрдүнген норма-чижектеринге дүүштүр политиктиг хоргадалды Россия Федерациязы тыпсыр.

Политиктиг үзел-бодалдары, а ол ышкаш Россия Федерациязында херек үүлгедиишкиннери деп хүлээп көрдүмээн хөделиишкиннер дээш истеп-сүрдүрген кижилерни өске күрүнелерге тудуп бээрин Россия Федерациязына болдурбас. Херек үүлгеткен деп буруудаттырган кижилерни өске күрүнелерге херек үүлгеткен деп буруудаттырган кижилерни тудуп бээрин, а ол ышкаш кеземчени эрттирери-биле шиитпирлеген кижилерни дамчыдып бээрин федералдыг керээге азы Россия Федерациязының делегей керээзинге үндезилеп боттандырар.

3 ЭГЕ.

Россия Федерациязы

65 күүл.

Россия Федерациязының дараазында субъектилери Россия Федерациязының составында турун турар:

Адыгея Республика (Адыгея), Алтай Республика, Башкортостан Республика, Бурят Республика, Дагестан Совет Социалистиг Республика — Дагестан Республика, Ингуш Республика, Кабардин-Балкар Республика, Калмык Республика — Хальмг Тангч, Карачаев-Черкес Республика, Карел Республика, Коми Республика, Марий-Эл Республика, Мордва Совет Социалистиг Республика, Саха Республика (Якутия), Соңгу Осетин Совет Социалистиг Республика, Татарстан Республика (Татарстан), Тыва Республика, Удмурт Республика, Хакас Республика, Чечен Республика, Чуваш Республика — Чаваш Республика;

Алтай край, Краснодар край, Красноярск край, Примор край, Ставрополь край, Хабаровск край;

Амур область, Архангельск область, Астрахань область, Белгород область, Брянск область, Владимир область, Волгоград область, Вологда область, Воронеж область, Иваново область, Иркутск область, Калининград область, Калуга область, Камчатка область, Кемерово область, Киров область, Кострома область, Курган область, Курск область, Ленинград область, Липецк область, Магадан область, Москва область, Мурманск область, Нижегород область, Новгород область, Новосибирск область, Омск область, Оренбург область, Орел область, Пенза область, Пермь область, Псков область, Ростов область, Рязань область, Самара область, Саратов область, Сахалин область, Свердлов область, Смоленск область, Тамбов область, Тверь область, Томск область, Тула область, Тюмень область, Ульяновск область, Челябинск область, Чита область, Ярославль область;

Москва— федералдыг ужур-дузалыг хоорай, Санкт-Петербург — федералдыг ужур-дузалыг хоорай;

Еврей автономнуг область;

Агинск-бурят автономнуг округ, Коми-Пермяк автономнуг округ, Коряк автономнуг округ, Ненец автономнуг округ, Таймыр (Долган-Ненец) автономнуг округ, Усть-Орда бурят автономнуг округ, Ханты-Мансий автономнуг округ, Чукот автономнуг округ, Эвенк автономнуг округ, Ямал-Ненец автономнуг округ.

Республиканың, крайның, областың, федералдыг ужур-дузалыг хоорайның, автономнуг областың, автономнуг округтуң адын өскертирин Россия Федерациязының субъектизи бот-тускайлаң боттандырар.

66 күүл.

Республиканың статузун Россия Федерациязының Конституциязы-биле болгаш республиканың Конституциязы-биле тодаргайлаар.

Крайның, областың, федералдыг ужур-дузалыг хоорайның, автономнуг областың болгаш автономнуг округтуң статузун Россия Федерациязының Конституциязы-биле болгаш Россия Федерациязының субъектизинин хоойлужудулга (төлээлекчилиг) органының хүлээп ап турары крайның, областың, федералдыг ужур-дузалыг хоорайның, автономнуг областың, автономнуг округтуң Уставы-биле (Үндезилекчи хоойлузу-биле) тодаргайлаар.

Россия Федерациязының чамдык субъектилериниң ылгалдыг онзагай үүлдерин Россия Федерациязының Конституциязында, Россия Федерациязының хамаарышкан субъектизинин Конституциязында болгаш Уставында федералдыг статузун федералдыг хоойлу-биле доктаадыр.

71 күүл.

Россия Федерациязының эргелеп башкарылгазында хамааржыр үүлдер:

а) Россия Федерациязының Конституциязын, федералдыг хоойлуларны хүлээп алыры болгаш өскертири, сагыырынга контроль;

б) Россия Федерациязының федеративтиг тургузуу болгаш девискээри;

в) кижиниң болгаш хамаатының эргелерин база хосталгаларын таарыштырары болгаш камгалаары; Россия Федерациязында хамааты болуру; эвээш саныг националлардың эргелерин таарыштырары болгаш камгалаары;

г) хоойлужудулга, күүсекчи болгаш суд эрге-чагыргазының системазын, оларны организастаарының болгаш ажыл-чорудулгазының чурумун доктаадыры; федералдыг күрүне органнарын тургузары;

д) күрүнеиің федералдыг өнчүзү болгаш ону эргелеп башкарары;

е) федералдыг политиканың үндезиннерин тодаргайлап доктаадыры, күрүне, экономиктиг, экологтуг, социал, культура болгаш национал хөгжүлдезинин талазы-биле федералдыг программалар;

ж) чаңгыс аай рыноктуң эрге-хоойлу үндезиннерин тургузары; саң-хее, валюта, чээли, каайлы таарыштырылгазы, акшаны парлап үндүрери, өртек политиказының үндезиннери; федералдыг экономика албаны, ооң иштинде федералдыг банкылар;

з) федералдыг бюджет, федералдыг үндүрүглер болгаш чыылдалар; чер-черлер хөгжүлдезинин федералдыг фондулары;

и) федералдыг энергетика системалары, ядролуг энергетика, үүрментелир материалдар; федералдыг транспорт, орук харылзаазы, информация болгаш харылзаа; космоска ажыл-чорудулга;

к) Россия Федерациязының даштыкы политиказы болгаш делегей харылзаалары, Россия Федерациязының делегей керээлери; дайынның болгаш тайбың-ның айтырыы;

л) Россия Федерациязының даштыкы экономиктиг харылзаалары;

м) камгалал болгаш айыыл чок чорук; камгалал будуулгези; боо-чепсекти, ок-чемзек курлавырлары, дайынчы техниканы болгаш шеригнин өскедаа эт-хөреңгизин садары болгаш садып алыры; үүрмектелир материалдары, хоран будүмелдерин, наркотиктиг үүлдерни будурери болгаш оларны ажыглаарының чуруму;

н) Россия Федерациязының күрүне кызыгаарының, девискээр сугларының, агаар делгемини, экономиктиг зонаазының болгаш далай чанында кургаг чер девискээринин статузу болгаш оларны камталаары;

о) суд тургузуу; прокуратура; кеземче, кеземче-чорудулга болгаш кеземче-күүселде хоойлужудулгазы; келдерел болгаш өршээл көргүзери; хамааты, хамааты-чорудулга болгаш арбитраж-чорудулга хоойлужудулгазы; интеллектуалдыг өнчүнүң эрге-хоойлу таарыштырылгазы;

п) удурланышкак үзел-бодалдар, күштер месилдежиишкинин таарыштыр шиитпирлээнинің федералдыг эрге-хоойлузу;

р) метеорологтуг, албан стандарттар, эталоннар, хемчээл системазы болгаш үешкты санаары; чер хемчээли болгаш чер-чурт чуруу; албанның статистиктиг болгаш бухгалтер учёду;

с) Россия Федерациязының Күрүне шаңналдары болгаш хүндүлүг аттары;

т) федералдыг күрүне албаны.

72 күүл.

Россия Федерациязының болгаш Россия Федерациязының субъектилериниң кады эргелеп башкарарына хамааржыр үүлдер:

а) республикаларның конституцияларының болгаш хоойларының, крайларның, областарның, федералдыг ужур-дузалыг хоорайларының уставтарын, хоойлуларын болгаш норматив-тиг өске-даа эрге-хоойлу актыларын, автономнуг областарның, автономнуг округтарның норматив-тиг эрге-хоойлу актыларын Россия Федерациязының Конституциязында болгаш федералдыг хоойлуларга дүүштүрерин хандырары;

б) кижиниң болгаш хамаатының эргелерин база хосталгаларын, эвээш санныг националлардың эргелерин камгалаары; хоойлу-дүрүмнү, эргечүрүмнү, киитиниң айыыл чок чорукун хандырары; кызыгаар зоналарының чүрүмү;

в) черни, чер байлактарын, суг болгаш бойдустуң өскедаа күрлавырларын эвээринің ажыглаарының болгаш эргелеп башкарарының айтырылары хамаарышкан девискээрлерге ажыл-агыйны чорударының болгаш ыида бойдус күрлавырларын ажыглаарының төөгү талазы-биле чаңчыл болуп тургустунган хевирлерин камгалап, хевээр арттырарының база деткааринин эртежок өскүлазын барымаалап көрбүшаан, федералдыг бойдус хурлавырларының статузун федералдыг хоойлу-биле доктаадыр.

73 күүл.

Россия Федерациязының эргелеп башкарарының болгаш Россия Федерациязының база Россия Федерациязының субъектилериниң кады эргелеп башкарар үүлдериниң талазы-биле Россия Федерациязының эрге-хүлээлгелериниң хемчээлинден дашкаар күрүне эрге-чагыргазының бүгү эрге-хүлээлгелерин Россия Федерациязының субъектилери боттускайлаң боттандырар.

74 күүл.

Бараанларның, ачы-дуза чедирилгезинин, саң-хее акшахөреңгилерининң хостуг саарлырына шаптыктыг хаайлы кызыгаарларын, хаайлы төлевирлерин, чыылдаларны болгаш өске-даа кандыг-бир моондактаашкыннарны Россия Федерациязына тургузарын болдурбас.

Кижилериң айыыл чок чорукун хандырарына, амытынын болгаш кадыкшылын камгалаарына база бойдуоту болгаш культураның үнелиг үүлдерин камгалаарына өөгежок чугула болу бергенде, бараанларның болгаш ачыдуза чедирилгезинин саарлырын федералдыг хоойлуга дүүштүр кызыгаарлаан турун болур.

75 күүл.

Россия Федерациязына акша единицазы рубль боон турар. Акша эмиссиязын парлаткаш, саарылгаже үндүрерин чүгле Россия Федерациязының Төп Банкызы боттандырып чорудар. Россияга өске акшаларны ажыглалга киирерин болгаш парлаарын болдурбас.

Федералдыг бюджетке киирер үндүрүглер системаларын болгаш Россия Федерациязына үндүрүг онаарының болгаш акша чыылдаларының иниги принциптерин федералдыг хоойлу-биле доктаадыр.

Күрүне чээлилерин федералдыг хоойлуда айыткан чурумну ёзугаар, эки тура ёзузунга шыңгыы үндезилээш, үндүрер болгаш тарадыр.

76 күүл.

Федералдыг Конституция хоойлуларын болгаш Россия Федерациязының бүгү девискээринге дорт күштүг боп турар федералдыг хоойлуларны Россия Федерациязының эргелеп башкарар үүлдери кылдыр хүлээп алыр.

Россия Федерациязының болгаш Россия Федерациязының субъектилериниң эргелеп башкарылга үүлдериниң талазы-биле федералдыг хоойлуларны болгаш оларның-биле холбаштыр хүлээп алыр Россия Федерациязының субъектилериниң өске-даа норматив-тиг эрге-хоойлу актыларын парлап үндүрер.

Россия Федерациязының эргелеп башкарылга үүлдериниң, Россия Федерациязының болгаш Россия Федерациязының субъектилериниң кады кылып чорудар үүлдериниң хемчээлинден ажырбайн республикалар, крайлар, областар, федералдыг ужур-дузалыг хоорайлар, автономнуг областар болгаш автономнуг округтар хоойлуларын болгаш өске-даа норматив-тиг эрге-хоойлу актылары-биле кады боттарының тускайлаң эрге-хоойлу башкарылгазын боттандырып чорудар.

Федералдыг хоойлулар федералдыг Конституция хоойлуларына чөрүшкек боп болбас.

Россия Федерациязының субъектилериниң хоойлулары болгаш өске-даа норматив-тиг эрге-хоойлу актылары федералдыг хоойлуларга чөрүшкек турун болбас. Федералдыг хоойлу-биле Россия Федерациязына парлап үндүрген оон өске актының аразына чөрүдээ турун келген таварылгада федералдыг хоойлу күштүг болур.

77 күүл.

Республикаларның, крайларның, областарның, федералдыг ужур-дузалыг хоорайларның, автономнуг областың, автономнуг округтарның күрүне эрге-чагыргазының системазын Россия Федерациязының субъектилери Россия Федерациязының Конституция тургузуунуң үндезиннеринге дүүштүр доктаадып тургузар.

Россия Федерациязының болгаш Россия Федерациязының субъектилериниң кады эргелеп башкарар үүлдериниң талазы-биле Россия Федерациязының кылып, эргелеп башкарар болгаш Россия Федерациязының бүгүн эргелериниң эргелеп башкарылга хемчээлдерин ёзугаар күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнары болгаш Россия Федерациязының субъектилериниң күүсекчи эрге-чагыргазының органнары Россия Федерациязына күүсекчи эрге-чагырганың чаңгыс аай системазын доктаадып тургузар.

78 күүл.

Күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнары боттарының бүгүн эргелерин боттандырып чорудары-биле девискээрлериниң структуралыг адырларын тургузар болгаш чогуур албан-дужаалдыг кижилерни томуйлап болур.

Күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнары Россия Федерациязының субъектилериниң күүсекчи эрге-чагыргаларының органнары-биле дугуржуп тургаш, бир эвес ол Россия Федерациязының Конституциязына болгаш федералдыг хоойлуга чөрүшкек эвес болза, бодунуң бүгүн эргелериниң чамдыызын боттандырып чорударын оларга дамчыдып берген турун болур.

Россия Федерациязының субъектилериниң күүсекчи эрге-чагырганың органнары күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органнары-биле дугурушканын ёзугаар боттарының бүгүн эргелериниң чамдыызын оларга боттандырып чорудары-биле дамчыткан турун болур.

Россия Федерациязының Президентизи болгаш Россия-Федерациязының Чазаа Россия Федерациязының Конституциязын ёзугаар Россия Федерациязының бүгү девискээринге күрүнеиің федералдыг эрге-чагыргазының бүгүн эргелерин боттандырып чорударын хандырар.

79 күүл.

Россия Федерациязы чогуур керээлерни ёзугаар күрүнелер аразынга тургустунган каттыжышкыннарга киржип база бодунуң бүгүн эрге-хүлээлгелериниң чамдыызын оларга дамчыдып берген турун болур.

Ындыг керээлер кижиниң болгаш хамаатының эргелерин база хосталгаларын кызыгаарлаан азы Россия Федерациязының Конституциялыг үндезиннинге чөрүшкек болбас.

4 ЭГЕ.

Россия Федерациязының Президентизи

80 күүл.

Россия Федерациязының Президентизи күрүне баштыны болур.

Президент болза Россия Федерациязының Конституциязының, кижиниң болгаш хамаатының эргелериниң база хосталгаларының магадылалы болур. Ол, Конституцияда доктааткан чурум ёзугаар Россия Федерациязының суверенитедин, ооң хамаарышпас норуун болгаш күрүнеиің бүдүн-бүгүн турар чоруун камгалаар талазы-биле хемчеглерни алыр, күрүнеиің иштики болгаш даштыкы политиказының кол-кол угланыышкыннарын тодарадыр, бүгү күрүне органнарының тудуш холбаалыг ажылдаарын болгаш кады хөделирин хандырар.

Россия Федерациязының Президентизи соңгулда мурнунуң политиктиг болгаш экономиктиг программазын күүседир төлээде, аңаа Россия Федерациязының Конституциязының болгаш федералдыг хоойлуларның берген бүгүн эргелерин ажылаар.

Президент болза күрүне баштыны болганда, ооң дээди албан-дужаалдыг кижизи боон, Россия Федерациязын чүрттүң иштинге болгаш делегей-даа харылзааларына төлээлээр.

81 күүл.

Россия Федерациязының Президентизин Россия Федерациязының хамаатылары чажыт бадылаашкын-биле бүгү-ниитиниң, ден эргелиг болгаш дорт соңгулда эргези-биле дорт чыл хуусаалыг кылдыр соңгуур.

35 хардан аныяк эвес болгаш 65 хардан улуг эвес назылыг, Россия Федерациязында 10 чылдан эвээш эвес үе иштинде доктаамал чүрттап турар Россия Федерациязының хамаатызы Президент кылдыр соңгуттунган турун болур.

Россия Федерациязының Президентизин соңгуурунуң чурумун федералдыг хоойлу тодарадып доктаадыр.

Чаңгыс ол-ла кижи Президентиниң албан-дужаалын ийи хуусааны улаштыр эзлээн турун болбас.

82 күүл.

Россия Федерациязының Президентизи албан-дужаалын күүседип кирерде, дараазында дангыракты чонунга бээр:

«Россия Федерациязының Президентизинин бүгүн эрге-хүлээлгелерин боттандырып чорударының үезинде кижиниң болгаш хамаатының эргелерин база хосталгаларын, Конституцияны сагыырын база камгалаарын, күрүнеиин суверенитедин, аймыл чок чоруун болгаш бүдүн-бүгүн байдалын камгалаарын, чонумга шынчы бараан болурун дангыраглап тур мен».

Дангыракты федералдыг хуралдың мурнунга Россия Федерациязының Конституция суду олуржуп турда, байырлыг күрүнеиің иштики болгаш даштыкы политиказының дугайында угуулга бижиити Федералдыг хуралга киирер; федералдыг хоойлуларга ат салыр болгаш чонга чарлаар.

85 күүл.

Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының органнары-биле Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне эрге-чагыргазының органнарының аразында, а ол ышкаш Россия Федерациязының күрүне эрге-чагыргазының органнарының аразынга маргылдааларны үзе шиитпирлээри-биле Россия Федерациязының Президентизи чөпшээрежилге чуруумнарын ажылдап болур. Дугуржуп, чөпшээрешкен шиитпирни чедип албаан таварылгада, ол ук маргылдааны үзе шиитпирлээри-биле чогуур судка көөр кылдыр чорудар эргелиг.

Россия Федерациязының Президентизи ол актылар Россия Федерациязының Конституциязына, Россия Федерациязының делегей хүлээлгелериниге чөрүшкек азы кижиниң болгаш хамаатының эргелерин база хосталгаларын үрээн таварылгада Россия Федерациязының субъектилериниң күүсекчи эрге-чагырга органнарының актыларының күштүг чоруун соксадыр, ол үрээшкиннерни чайладыр дугайында негелдеги чогуур судка мелеглээр эргелиг.

86 күүл.

Россия Федерациязының Президентизи Россия Федерациязының даштыкы политиказын удуртурун боттандырып чорудар; чугаалажыышкыннарны кылыр болгаш Россия Федерациязының чүрттар аразынга керээлериниге ат салыр; күштүг болдурган бижиктерге ат салыр;

ооң чанында төлээлеттирген дипломаттыг төлөлекчилериниң бүзүреттирген болгаш дедир келдирткен бижиктерин хүлээп алыр.

87 күүл.

Россия Федерациязының Президентизи Россия Федерациязының Чепсектиг Күштериниң Дээди Кол командылакчызы боон турар.

Россия Федерациязынга удур агрессияның азы агрессия-биле дорт кыжаныгын таварылгазында Россия Федерациязының Президентизи чүрттүң девискээринге азы ооң тус-тус черлериниге-даа ол дугайын Федерация Чөвүлелиге озалдадыышкын чокка дыңнаткаш, дайын байдалын чарлаар.

Дайын байдалының чурумун федералдыг конституция хоойлузу-биле тодарадыр.

88 күүл.

Россия Федерациязының Президентизи Россия Федерациязының Конституциязында болгаш федералдыг конституция хоойлузунда көрдүнген байдалдарда болгаш чурумби-ле ол дугайын Федерация Чөвүлелиге озалдадыышкын чокка дыңнаткаш, онза байдалды чарлаар.

89 күүл.

Россия Федерациязының Президентизи болза:

Россия Федерациязының хамаатызы болурунун болгаш политиктиг хоргадал тыпсырының айтырыгларын шиитпирлээр;

Россия Федерациязының Күрүне шаңналдары-биле шаңнаар, Россия Федерациязының хүндүлүг аттарын, дээди шеригге болгаш дээди тускай аттарын тыпсыр;

келдерелди боттандырар;

90 күүл.

Россия Федерациязының Президентизи Россия Федерациязының Конституциязының болгаш федералдыг хоойлуларының аңаа берген бүгүн эрге-хүлээлгелерге дүүштүр чарлыктарны болгаш айтыышкынарны үндүрер.

Россия Федерациязының Президентизинин чарлыктары болгаш айтыышкынары Россия Федерациязының бүгү девискээринге албан болур.

Россия Федерациязының Президентизинин чарлыктары болгаш айтыышкынары Россия Федерациязына болгаш федералдыг хоойлуларга чөрүшкек болбас ужурлуг.

91 күүл.

Россия Федерациязының Президентизи аңаа дээп болбас эргелиг.

92 күүл.

Россия Федерациязының Президентизинин бүгүн эргелери ооң дангырак берген үезинден соңгаар боттанып эгелээр болгаш Россия Федерациязының чаа соңгуткан Президентизиниң дангырак берген үезинден эгелээш, бүгүн эргелериниң хуусаазының төнгени-биле холбаштыр соксаар.

Россия Федерациязының Президентизинин бүгүн эргелери ооң халажыглаже үнгени, аңаа хамаарышкан бүгүн эргелери кадымын байдалының үржүүнүн күүседир арга чок апарган азы албан-дужаалынан ойталаткан таварылгада хуусаадан эрте соксаар. Ол үеде Президент соңгулдалары бүгүн эргелериниң хуусаадан эрге соксаан үеден эгелээш, ийи ай хуусаадан орай эвес болур ужурлуг.

Күрүне думазының көдүргени күрүнеге өскерилгени азы Россия Федерациязының Конституция судунун бурууладыышкын көдүреринин талазы-биле доктааткан чурумун сагыыр дугайында түңнели-биле болгаш Россия Федерациязының Дээди судунуң Президентиниң хөделиишкиннеринде кем-херек үүлгедиишкиннериниң демдектери барының дугайында түңнели-биле бадыткаттынган өске-даа аар кем-херек үүлгедиишкинин кылганда, Россия Федерациязының Президентизин Федерация Чөвүлели албан-дужаалыдан ойталаттырган турун болур.

Россия Федерациязының Президентизи бодунуң албан-хүлээлгелерин күүседир арга чок болган бүгү таварылгаларда ол хүлээлгелерни Россия Федерациязының Чазаанын Даргазы түр када боттандырар.

93 күүл.

Россия Федерациязының Федералдыг хуралы — Парламентизи Россия Федерациязының соңгулдалыг болгаш хоойлужудулга органы болур.

94 күүл.

Федералдыг хурал ийи палатадан — Федерация Чөвүлелиниң болгаш Күрүне думазыдан тургустунар.

Федерация Чөвүлелиниге Россия Федерациязының субъект бүрүзүнден ийи-ийи депутат соңгуур.

Күрүне думазы 400 депутаттан тургустунар.

95 күүл.

Федерация Чөвүлелин болгаш Күрүне думазын дерт чыл хуусаага соңгуур.

Федерация чөвүлелиниң депутаттары болгаш Күрүне думазының депутаттарын соңгууруниң чурумун федералдыг хоойлу доктаадыр.

5 ЭГЕ.

Федералдыг хурал

96 күүл.

Россия Федерациязының 21 хар четкен болгаш соңгулдаларга киржир эргези бар хамаатызы Федерация Чөвүлелиниң Күрүне думазының депутатызы кылдыр соңгуттуруп болур.

Чаңгыс ол-ла кижи хары үүлгеткен Федерация Чөвүлелиниң болгаш Күрүне думазының, а ол ышкаш күрүне эрге-чагыргазының өске-даа органнарының болгаш тус чер бот-башкарылгазының депутаты болбас.

Федерация Чөвүлелиниң депутаттары болгаш Күрүне думазының депутаттары доктаамал профессионал үндезинге ажылдаар. Федерация Чөвүлелиниң депутаты, Күрүне думазының депутаты кылдыр ажылдаан, башкылаар, эртем болгаш өске-даа чогаадыкчы ажылдан аңгыда өске-даа төлевирлиг ажыл-чорудулганы кылып болбас.

97 күүл.

Федерация чөвүлелиниң депутаттары болгаш Күрүне думазының депутаттары оларның бүгүн эргелериниң бүгү хуусаазының иштинде дээп болбас эргелиг болур. Депутатты кем-херек үүлгеткен черге тудуп алган таварылгазындан аңгыда, тудуп хорудан, үжеп-чидиишкинге таварыштырган турун болбас. Өске кижилериниң айыыл чок чоруун хандырарына эрежок чугула таварылгаларан аңгыда, ооң болуп үжеп-чидиишкинге таварыштырган турун болбас.

Депутаттың дээп болбас эргезинин дугайында айтырыгны Федерация Чөвүлелиниң азы Күрүне думазының мынды таварылгада тускай тургускан комиссиязы түңнелинге үндезилээш, Россия Федерациязының Чиңгине прокурорунуң киирген ёзугаар федералдыг хуралдың чогуур палатазы шиитпирлээр.

Федерация Чөвүлелиниң депутаттарын болгаш Күрүне думазының депутаттарын бодал-турүжүн илереткен дээш, бадылаашкын үезинде туружу болгаш депутаттың бүгүн эргезинге дүүшкен ооң иштинге бүгүн эргелериниң хуусаазының төнгениниң соонда өске-даа хөделиишкиннерни дээш юридиктиг харысалга онааган турун болбас.

98 күүл.

Федералдыг хурал доктаамал үндезин-биле ажылдаар.

Федерация Чөвүлели болгаш Күрүне думазы соңгуткаының соонда үеженги хүнүнде боттарының баштайгы хуралдарынга чыглыр. Россия Федерациязының Президентизи Федералдыг хуралдың палаталарының хуралын ол хуусаадан эрте-даа чыып болур.

Палатаның биеги хуралын ол хоочун депутат ажылдар.

Чаа чыыптың Федерация Чөвүлелиниң азы Күрүне думазының ажылының эгелээн үезинде эгелеп мурнундагы чыыптың чогуур палатазының бүгүн эргелеги соксаттынар.

(Уланчызы дараазында номерге үнер).

«Алаңтос-93»

ЧАРАШ КЫСТАР — ДАҢГЫНАЛАР

Июль 17-ниң хүнүнде Кызыл хоорайның Виктор Көкоол атлыг театрынче чон шуужуп турган. Тыва Республиканың төөгүзүнде бир-ле дугаар эртип турар Аныяктар ассоциациязының организастааны делегей чергелиг «Алаңтос-93» деп чараш кыстар конкурузун көөрү-биле чыглып турарлары ол.

Мен корреспондент кижи болганымда, мергежилим аайы-биле конкурска киржири-биле чедип келген аалчы кыстар-биле каш сөс солчу каантар бодал-биле оларның белеткеннип турары өрээлдериниң чоогунга чедип келдим. Бир-ле дугаарында менээ узун чаңге, шевертини аажок кыс ужуражып келди. Ол Даг-Алтайда «Алтай» күрүне ансамблиниң балет артизи Айсулу Кудачинова болду. Конкурстың удуртукчуларының оларны эптигээлдек, сагыш салыышкыыбиле үткүп алганын кыс өөрүп чугаалады. Ылангыя сценаны белеткээниниң тывызын онзалап демдегледи. Оон ыңай конкурска белеткел үезинде тыва уран үүлдүң специалистериниң карак кыылын, кол балетмейстер Вячеслав Донгак болган оон ассистентизи Александр Сарыгларның оларны бедик дериелге белеткеп турарын мактады. Чедишкинге кайы хире бүзүрелдиин айтырарымга, бирги черже үнмезедде, ыяап шаналдыг черге чедериинге бүзүрелдиин чугаалады. Ийиги ужурашкан аалчым—кижиже көрген чодураа дег кара карактарын бичии-даа чиеш кылбас, чараш, хакас кыс Татьяна Тачеева. Ол Абакан хоорайда уран үүл училищезинің студентизи, бо чылын аңаа болган «Мисс-93» конкурска үшкү черни алган Аз-Заяа Лхамжав биле балет артизи Сувдмаа Цэдэндорж олар каас-коя национал хевин кедип алган, холдарында кадактарлыг үнүп келди. Үш дугаарында Хакасия Республиканың кара чаңгыс киржикчизи, база-ла коя национал хептиг Татьяна Тачеева узун хоюг хакас аялганың адаа-биле, ийи тайжының соо-биле көрүкчүлер аразы-биле сценаже бадып олурган. Бо кыстың өскелерден онзагай ылгалы — диким, чоргаары. Капа чаасхан олче угланган чүс-чүс көрүштерден болгуның карактарын бичии-даа лестирбейн чораан.

Дөртку эзлчегде Тыва Республиканың дангыназы «Дангына-93» конкурстуң тиилекчизи Долаана Оюн баштан шилиттинген кыстар: Сылдыс Сайбуу, Ольга Оруспай, Нодураа Монгуш, Саяна Товаришталй, Аида Ооржак, Чойгана Оллар, Ляна Өндүр, Айлаана Куулар, Лидия Лайдыр, Салбахай Монгуш, Орлана Ооржак, Чойгаана Кууларлар олар сценаже чоруп олурганнар. Кыстарның хеви-ниизбүрү. Ылангыя бажында оваа-дайлыг дангыра Долаана Оюнну «удээн» Сайбуу Сылдыс биле Ольга Оруспай 16 вектиң ызыгуурган уранхай кадынарының хевин кедип алган чорааннар. (Ол үеле төп Азияга моол-татар тергиидел культуразы шыырак зымаан, даарап алган платьелериниң бягай эвезин Лева мактап олурду.

Тыва Республикага бир-ле дугаар эртип турар делегей чергелиг «Алаңтос-93» чараш кыстар конкурузунуң эгелээр шагы келген. Якут-Саха, Моол, Хакасия, Даг-Алтай республикалардан киржикчилер келген. А Бурятия, Калмыкия, КУР-дан киржикчилер келбээн). Көжеге ажыттынган, Сценага чиңгиртиленейнип хып турар кедергей улуг алаңтос чечээ частып, долганып эгелээн. (Хевирлей кылып каан дериг). Оон ортузундан тоглап дүшкен үрезиннер дег «Саян» ансамблинин артистери самнап үнүп келгеннер. Оларның үделгезибиле Тыва Республиканың кайгамчык ыраажылары Надежда Куулар, Титов Санчат, хөөмейжилер Геннадий Монгуш, Владимир Соян чоога аян тудуп, байыр чедирдилер. Оон соонда конкурстың чарлаачылары Орлан Дэмба-Хүүрак, Галина Мунзук, Дина Оюн олар үнүп кээп, чоога тыва, орус, англы дылдарга байыр чедиргеш, байырлалдың кол «чечектери» чараш кыстарны сценаже кыйгырып эгеледи. Био-ле дугаарында Даг-Алтайдан аалчылар чалатты. Чоонуң үргүлчүлеллиг адыш часкаашкынының адаа-биле чөөн үүк улустарының национал хевин кеткен ийи тайжыга үдеп алган көрүкчүлер залының артыны эжин-биле алтай кыстар Айсулу Кулачинова, Эмилия Епитова, Чейнеш Байтушкина олар сүгла эжинген кууларлар дег, аяныы-биле сценага чедип кээп, боттарының төрээн дылынга көрүкчүлерге байыр чедирдилер. Ийи дугаарында база-ла өске ийи тайжының соо-биле эрте-бурунгу түрлүг моол аялганың адаа-биле алдын хаанның бүрүн чүрү Моолдуң дангыналары, Улан-Батор хоорайда эмчи колледжизиниң студентизи, бо чылын аңаа болган «Мисс-93» конкурска үшкү черни алган Аз-Заяа Лхамжав биле балет артизи Сувдмаа Цэдэндорж олар каас-коя национал хевин кедип алган, холдарында кадактарлыг үнүп келди. Үш дугаарында Хакасия Республиканың кара чаңгыс киржикчизи, база-ла коя национал хептиг Татьяна Тачеева узун хоюг хакас аялганың адаа-биле, ийи тайжының соо-биле көрүкчүлер аразы-биле сценаже бадып олурган. Бо кыстың өскелерден онзагай ылгалы — диким, чоргаары. Капа чаасхан олче угланган чүс-чүс көрүштерден болгуның карактарын бичии-даа лестирбейн чораан.

Национал хептерлиг киржикчилер сцена дугаар чергелештир турупларга, тыва кыстар өскелериниң онзаланып турар болду. Даваазында конкурс—амгы үениң стилинге таарыштыр даараан костюмнер мөөрейи (супер модель). Аная киржикчи бүрүзүнүң даарап алган хеви бот-боттарынга дөмейлешпес, бир-ле онзагай хевирни илередип турар болгу. Эн ылангыя якут кыс Туйара Бочкареваның хеви кончуг онза, амгы үеге үүлдешкек, чиик болду.

Конкурстар аразында «Саян», «Өөрүшкү», «Аян» ансамбльдериниң артистери көрүкчүлерге бараан болуп турган. Ында кандыг онза номерлер чок дээр: «Өөрүшкү» ансамбльде Мерген Монгуштуң төөмейин, «Чес-Булун» деп улустуң ырызын (күүседикчиниң адын чарлаваан). Тыва Республиканың алдарлыг артизи Владимир Соянның бөлүүнүң «Ойэ—хөрээженнер кыпчыктырбас» деп эвенк улустуң танцызын күүсеткениин, «Аян» ансамбльдиң солизи Елена Ооржактың «Дүнелерде» деп ырыы, тыва чоонуң ынак артизи Титов Санчаттың улустуң ырларын, Геннадий Чамзыгынның каргыраанын янзы-бүрү хевирлерин күүсеткенин маная демдеглеп каары артык эвес.

Көрүкчүлериң четтикпейн, маналаны чараш мага-бот көрүлдезинге кыстар эштир хептерлиг үнүп келгеннер. Кайызын кандыг дээрил аан. Кылан хөлде чалгыннарын херип алган эштин ойнаан аккыр күүлар дег кыстар сцена кырынга янзы-бүрү чараш шимчээшкиннерни кылып турганнар. Боотка көрүкчүлериң кичээнгейин кайгамчык чараш моол кыс Аз-Заяа Лхамжав дораан-на хаара туда бөртен. Оон шимчээшкиниериниң агаарда самнап чораан дег хостуу, магабодунуң аккыр, шилгедек чаражы, арын-шырайының онзагай кижизин, бөдүүнү, кыссыы, болуп алдының бүлүн кандыгдаа кижини сорунзалай тыртыптар болган. Ол өөрүнүн мурнунга үүнүп кээрге-ле, көрүкчүлер дөстүмнейн байыр чедирип, адыш часкап турган. Якут кыстар Туйара Бочкарева, Елена Свешникова, хакас кыс Татьяна Тачеева, алтай кыс Айсулу Кулачинова олар боттарын база-ла багай эвес көргүскеннер. Бистиң тыва кыстарывыс чараш мага-бот талазы-биле өскелерден чыда калбааннар. Ынчалза-даа оларның эн улуг чазыы —моол хыс Аз-Заяа бүгү-ле кичээнгейин болгуның чараш магабодун көргүзеринче угландырып, ыыт чокка-ла шимчээшкини, сагыш-сеткили, көрүжү-биле көрүкчүлерни бодунче кыйгырып шыдап турда, онуң эскерин, боттарынга шингээдип ап шыдаваанда (Белеткел үезинде хөй катап кады таңцылааннар болгай). Олар көрүлдеде эвес, аная концертте дег танцылап турганнар. Боттарын көргүзүп, бараалгадып шоолуг бүлбес болганнар. Ол талазы-биле оларның эң дээреи Ляна Өндүр болган дизимзе частырыг чок. Ол бодуунуң уян көрүжү, ажык чазгай хүлүмзүрүү-биле шимчээшкиниерин түүлдештирип, бодунда бир-ле онзагай шынарны көргүзүп шыдап турду. Кайгамчыктыг Аз-Заяаның бүгү-ле сагыш-сеткилин, магабодун күзелиге углай чагырып, чараштыр алдынып шыдаар онзагай шынары бистиң кыстарывыска өөредиг болур чалавас.

Ыыдыг байдал-биле баштайгы хүнде эң шилиндек кыстар Туйара Бочкарева, Елена Свешникова Якут-Саха Республикадан, Татьяна Тачеева Хакас Республикадан, Аз-Заяа Лхамжав, Сувдмаа Цэдэндорж Моолдан, Айсулу Кудачинова Даг-Алтай Республикадан, Тывадан Долаана Оюн; Ольга Оруспай, Сылдыс Сайбуу, Ляна Өндүр, Анжела Куулар олар шилиттинген.

Моон мурнунда конкурсту эрттиреринге белеткел ажылдары чоруп турда, кыдыындан хайгаарап турган чамдык эштер девидеп, үүү-ле болур ирги деп коргуп-иргип, аңаа хамаарыштыр солуп арыынга материалдарны-даа үндүргүлээн. Харын-даа телевидениеден С. Д. Кондинкин: «Ынаар барбаңар, оон орнунга кудумчуда уругларын көрүптүнер» деп кыйгырыг-даа салган. Оон кол чылдагааны—конкурсче кирер билеттиң өртээнин аары, журналистерни өртектиг кирзин дээни. Бир эвес үстүнде эштер аңаа хорадап, белеткел ажылынга шаптыктавайн, таптыг сүмележип, оларга бичии-даа бол дузалашкан болза, байдал өске турар ийик. Амгы рынок үезинде бистиң амыдыралывыста акша улуг рольду ойнап эгелээн болгай. Моон-даа соңгаар чүүү-даа кылыр дээривиске, ыяап-ла акшага кээп үзер аваар бис. Ынчангаш Аныяктар ассоциациязының конкурсту ажык-кончаа (коммерция) байдалы-биле эштирин, билет өртээ улгаттырын турганын, чоонуң акшаны ажыглап, оны үнелеп чаңчыктырар дээн база бир орааларышкыны деп билип алыылыңар. Чогум конкурска чон хөй болган.

Конкурсту эрттиреринге спонсорлар боон дузалашкан Аныяктар ассоциациязының Эрзинде (даргазы Валерий Сиппа), Чөөн-Хемчикте (даргазы Алексей Хомушку) салбырларынга, Тываның аныяктар эвилелиинге (даргазы Юрий Ананьин), «Тыва-эксперт» (даргазы Сергей Тасоол), «Тувавосток» (даргазы Владимир Орус-оол), «Чойган» хүү ажыл-агый (директору Леонид Артаев), «Хейку» хүү ажыл-агыйга (директору Хеймер-оол Куулар), «Кылыр» хүү ажыл-агыйга (даргазы Чыргал-оол Ондар) чон-даа, көрүлдениң киржикчилеридаа, эгелекчилери-даа өөрүп четтирип, чылыг сөстерни чугаалап турарлар.

Ам катап кайгамчыктыг кыстарывысче эглип кээлиңер. Ийиги хүнде көрүлде эгелээринин мурнунда моол хыс Аз-Заяага каш айтырыг салыр аргалыг болдум. Оон адын оччулдурарга, «аас-хежик» дээр. Ол бодуу Улан-Батор хоорайда колледжиде өөренип, эмчи болурунга белеткеннип турар. Ала-иезин пенсионерлер. Адазы эмчи чораан, иезин идик даараар комбинатка ажылдап турган. Аз-Заяа оларның хеймер уруу. Үш эжызы база бар. Хостут үезинде танцылаарынга, номчуттунарынга ынак. Үдеп чорууру балерина Сумуя Цэрэндорж — оон башкызы. Аз-Заяа оон бөлүүнге үргүлчү барып турар. Чаа 18 хаалыг. Мында тыва чонуң хүндүлээчели, ажы-чаңының моолдарга чоогу оны өөртүп турарын онзалап чугаалады.

Ийиги хүнде арткан он бир кыстар база-ла национал хептерге, чараш мага-бот дээш (Чөөн чүк стилинге), амгы үениң стилинге таарыштыр даараан хептерге, кежээки байырлалдарда келер хептерге талантызын көргүзүп мөөрейлешкеннер. Мөөрейлер дугайында үстүнде биижээн болгай мен. Ам оны катаптаваайн. Талантызын шылгаан көрүлдеге Аз-Заяа «Чечектел-ле, төрээн Тыва» деп ырны тывалап ырлаан. Өскелери: Айсулу Кудачинова, Туйара Бочкарева, Сувдмаа Цэдэндорж болгаш өскелер-даа танцысамга салымныын көргүскен. Анжела Куулар биле Татьяна Тачеева фортепианога чараш аялгалар ойнаваннар.

Тывынгыр-сагынгырын шылгаан мөөрейге тыва кыстар чечен-мерген, тывынгыр-сагынгыр киришкеннер. Ынчалза-даа бо конкурска кыс кижиниң кыссыг мөзү-шынарын, чаражын кончуг үнелеп көөр болгай. Аз-Заяа оларның мурнунга үнүп кээрге-ле, көрүкчүлер чиянейдир шимээргеп, адыш часкап турганнар.

Ынчангаш «Алаңтос-93» делегей чергелиг чараш кыстар конкурузунуң тиилекчизи Моолдан келген кайгамчыктыг чараш кыс Аз-Заяа Лхамжав боон ылереп, оваадайны кедип, лентаны баглап, 400 доллар, 500 муң акша-биле шаңнаткан. Ийиги черни якут кыс Туйара Бочкарева ээлээш, өңүг телевизор-биле шаңнаткан. Үшкү черни тыва чернин кызы Анжела Куулар ээлеп, кузня гарнитурун четтирген. Дөртку черни хакас кыс Татьяна Тачеева ээлеп, хевис болгаш хеп артыыр машина алган. Бешки черге моол кыс Сувдмаа Цэдэндорж төлептиг боон, магнитофон-биле шаңнаткан. Мурнунда шаңналдыг черге ыяап чедер меп дээн алтай кыс Айсулу тергин талант дээш магнитофон-биле шаңнаткан. Долаана Оюн, Елена Свешникова, Сылдыс Сайбуу, Ляна Өндүр түс-түс эки шынарлары дээш тускай шаңналдарны алганнар.

Ынчангаш Тыва Республиканың төөгүзүнде бир-ле дугаар организастаан чараш кыстар көрүлдезинің «алаңтос» чечээ болуп, Азия диптиң найгамчык чараш кыстарының бирээзи — Аз-Заяа Лхамжав үнүп келди. Бо конкурс бистиң тыва кыстарывыска, аалчы-даа кыстарга, чонга-даа ажыктыг болганын демдеглеп каайн. Ынчангаш кайгамчык чараш моол кыс Аз-Заягa турасхааткан олдуулар-биле бо үүлүм доозун каайн.

Аз-Заяажым — аас-кежиним, Алантозум, ыдык чечээм. Ак-көк дээрлиг тыва черге Мотып каарын канчыг ирги? Тыва кыска дөмей болгаш, Дыка эргим, чоок-тур сен

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТА: Аз-Заяа ЛХАМЖАВ.

• СПОРТ • СПОРТ • СПОРТ •

МӨӨРЕЙЛИГ ОЮН

Чоокта чаа Сүт-Хөл районуң девискээри Кара-Даглар баарынга Тываның төөгүзүнге үттүндүрбас кайгамык улуг байырлал болган. Алдан-маадырларың тура халышканындан бээр 110 чылынга турасхааткан уран үүл көрүлделери база спорттуң аңы-аңгы хеваирлериниге маргылдаалар эрткен. Ийе, мактанырынга хөлчок ынак бис, экини эки деп чугаалаар аваар. Ол дугайында Тываның бүгү-ле парлалгаларынга делегерей бижиди, онуң маңаа катаптап биживес мен.

Кара-Даглар баары Оргу-Шөлге эртер маргылдааларны Тываның парлалгаларынга, телевидение, радиога башбурунгаар чарлап келди. Хүреш, аът чарыжы черле чыда каар эвес, доктаамал мүрнүкү одуругда чоруп чоруур. Оон ыңай чадаг чарыштың ийи хевириниге эрткен маргылдаа солун чорду. Оон тиилекчилери мөгелерден дора эвес шаннаддыг, шыырак болду.

Чарлалдарга ча адарының мөөрейин база чарлаан. Чогум тиилекчилерге шаңналмакталдар кандыг боорун тодаргайлаваан, аът чарыжы, хүреш дег ыыдыг шаңналдар аазаттынмаан. Че, шаңнал шаңнал-ла ыйнаан, оон улугбичези дөмей-ле. Ча адарының маргылдаазы чаа эгелеп орган, кандыг чилдааан-биле ара соксаанын каксы ужу-хыдыын бижип көрейн.

Маргылдаалар эртер иикти шелге ча адарының талазыбиле уруглар мөөрейин чаа эгелеп, адын турда, республиканың спорт болгаш күш-культура комитединиң даргазы Сергей Ооржак келгеш, хенертен ара соксаткан. Он чеди харлыг ооларының хүреш дээш ча адыкчыларын шелден чайлаткан. Катап кажан, каяа болурун дарга айыткаваан. Ол-бо маргылдааларга чардыккаш, хүндүлүг дарга оларын уттуп алганы ол бе? Хомуданчыын.

Ча адарының мөөрейин соонуургааннар чаа-ла чыглып эгелээн. Оларның аразында шылгараанларды шаңнаармактаар, деткиир кижилерда оон-моон саналын киирди. Хүндүлүг дарга ара соксаткынындан, утканындан ча адыкчылары ол хевээр маргылдаазын уламчылавайн барган.

Ча адыкчыларын удуртуп чораан ССРЭ-ниң спорт мастери Геннадий Монгуштан маргылдаа дугайын айтырдым. Ол мынчаар домудап харылады:

— Даргавыс Сергей Ынаажыкович ара соксадып, деткивейн барганындан ооллар, кыстар командалары түүнелдиг ойнаашкын кылбайн барганы удуртукчу менээ чованчыг болду. Бо берге үеде оон-моон улус чыыры ыыдыг амыр эвес, шүүдеп, аай-дериг кылган чоруктарым хей черге хилис барганы дыка-ла хомуданчыг-дыр. Ийе, ча адарыныга алды кижи эвелген мен, даргамээзеш дээш өкпелээри ол бе? Солуннарга ол хире улуг чар кылып алгаш, ара соксатканы кайгаар-даа мен. Чогум маргылдаа болган болза, аңаа киржир күзелиг соңуургалдыг кижилер чаа ча алып эгелеп турда, оон-моон көстүп келди. Харын-даа кожуунар аайы-биле командалар тургузуп алыгын менден дилеп турдулар. Оларның соңуургалын деткип, шенелде ча атымышкынарын кылган суг болза дыка-ла хөлүг турган боор. Бо улуг байыалга ча адыкчылары кирбейн, кыстырып каалканы ол-дур. Маная Сергей Ооржак дарга-биле кайызыс буруулугун?

Ча база тыва чонуң адаөгбелерден салгал дамчаан кончуг солун аңаан-мөөрейлиг оюннарының бирээзи болгай. Ол дугайында чонуң үзүп төпес эртинези — уран, хүүлгаазын тоолдары бедин бадыткан чоруур. Маңаа адаанның маргылдаалар республикада ады алгаан тыва хүрешке бодаарга, кончуг ховар эртин турары өкпеленчиг-дир. Сөөлгү чылдарда чонуң чагай сүзүк чаңчылдарын катап эгидип, диргизер дээн ажылдар чоруп турар болгай. А тыва чонуң спортчу оюннарын чүгле хүреш-биле кызыгаарлавайн, өске оюннарын өөрөдирин чугула. Ча адары, баг кагары арай эстыын чылын, кыыдыладып турары хомуданчыг-дыр.

Баг кагары, ча адары база мөөрейлиг оюннар-дыр, тыва улустуң малчын, аңчы эрес соруун көргүскен оюннар деп сеткиир мен. Бо оюннарны кыыглавайн, хүреш-биле дөнге кады сайзырадыр болза, бистиң культуравыстың бедиинин, байдааның бадыткалы ышкажыл.

Түлүш КАРЫМА.

Чадаана хоорай.

ЧАРЛАЛДАР БЮРОЗУ

1988 чылда Кызылдың башкы институдунуң педагогика факультединиң доозукчуларын **август 4-те Кызылда «Кызыл» аадчылар бажыңынын чанынга 10 шакта чыглырын дыңнадып тур. Т. 3-51-83.**

Шекпээр ортумак школазының 1978 чылдың доозукчуларын база башкылары: Тамара Окпан-ооловна Кууларны, Клара Көк-ооловна Монгушту июль 23-те 10 шакта школа чанынга чыглырынче чалап тур.

ОРГКОМИТЕТ.

ТЕРЕГЛЕКЧИЛЕРНИН КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

«Скиф-М» дээр эштежилге хүү болгаш муниципалитетда магазиннериге аъш-чемниң хөй янзы продуктуларын: яблок пюрезин, ногаа солянказын, томат-пюрезин, томат соусун, повидлону, тарымал тоорук үүнүн, эъттиг кашаны, сокларны, томаттарны, слива комподун, бис крупаны, «Пепси» болгаш «Оранж» дээр суксунарны садыг алырын сүмелеп тур.

Продуктуларны төлээн соонда. Кызыл хоорайда складтан үндүрүп бээр.

Ол шыкаш кандыг-даа хевириниң автомобильдерин, оларга артык кезектерни, соодукчуларны. ЗИЛ марканың микроачалгыглыг суугужуталарны Кемерово хоорайда складтан алгаш. Кызыл хоорайга сөөртүп кээри-биле садыг турар.

АДРЕЗИ: Кызыл хоорай, Ленин кудумчузу, бажын № 43, квартира 27.
Телефакс 3-59-77.
Телефон 3-96-95.

ЧАГЫГЛАР ХҮЛЭЭП АП ТУРАР

Будуруле чери УАЗ-452 автомобильдин шассизиге кылдынган микроавтобустарны садыг алырынга чагыгларны хүлээп ап турарын чарлап тур.

Будурулгениң телефониары №№ 3-38-54, 3-39-01.

Сүт-Хөл районуң Алдан-Маадыр ортумак школазын 1983 чылда дооскан эш-өөрүүсту бо чылдың июль 24-те, хүндүскүнүн 12 шакта школазыс чанынга кээп чыглырынче чалап тур бис.

ЧАНГЫС КЛАССЧЫЛАРЫ.

МАРГЫЛДААНЫ СОНГААРЛАТКАН

Бо чылдың июльдун 31-де эртирер кылдыр планнаан турган «Марафон-93»-түн маргылдааларын августуң 15-че соңгаарлатканын Тыва Республиканың Спорт комитеди дыңнадып тур.

Маргылдааның киржикчилериниң келир болгаш спорткомитетке чыглыр хүнү — августун 14.

СПОРТКОМИТЕТ.

ЧӨП АЖЫГЛААР

Бо чылын чаъстыг болганындан оът-сигениң үнгенидаа терец. Арга-арыгларда янзы-бүрү кат-чимис, согуна, кулча база эки үнген-дир. Ынчалза-даа бо бүгүнү көрөш, бажымга мындыг бодал чыг дээр-дир. Чыл санында тайга-таңды кезип, мөөгүлеп, каттан алыр дээш «комбайн» дээр шүүр-биле үнүштүн бүрү-будуун сый шүүреп, «дырап» аппаар ийи-чаңгыс чазый кижилериниң ам чаагының сүү сайырап, хоруглуг, үүлгедикчи чепсек-хереклерин будуу белеткеп, кайы арга-арыгны барып үптеп, оорлап, бойдуска хора чедиреринге белеткеннип эгелей берген болдур эвеспе. Оны чажыгашдаа канчаар. Шуптувус биле бис.

Бойдус камгалалының албан чери биетин районга тургустунгандан бээр элээн каш чыл эрге берди. Оон ажылынын уг-шин биилиниң, шуудаан болгай. Ынчангаш районда ыяш ажыл-агыйы-биле быжыг харылзааны тудуп, кат чыыр, тооруктаар үе чоокшулап келгенде, чон ортузунга тайылбыр ажыдын күштелдирери кузенчиг. Аргаарыг кирер дээн кижилерге чөршээрелди база бижип бээр болгай. Чөрле ынчаш кат чыыр, тооруктаар дээн кижилер-биле керээ чарар аваар.

Мээн бодум хуумда саналым мындыг: Адар-Төш, Чадаана, улуг, биче Хөндергейлерге, Шеми, Чыргакы дээш өске-даа чөрлерге арга-арыг хайгыылчыларының ажылын улам күштелдирер үе келген. Оон ангыда хөй-ниити хайгааракчыларны база турусса чогуур. Ол ышкаш бо ажылга шылгараанларга район чергелиг шаннал-макталды тургускаш, конкурсту-даа чарлаза чүл? Шак мынчаар ажылдаар болзувусса, бойдузвусту чөп ажыглап, төтчеглекчилерге ажык орукту көрбейн баар ийик бис.

Аракчаа ОНДАР.

ЧЕЧЕН СӨСТҮҢ МӨӨРЕЙИ

Шагаан-Арыгның бир дугаар школазының башкылары З. Т. Ооржак, Л. Л. Дамба бо эрткен өөреднлге чылының сөөлгү айында «Аас чогаал—байдаалысты салгалларже дамчыдаал» деп кыйгырыг-биле районнуң школаларының өөренникчилериниң болгаш башкыларының аразында тыва дыл олимпиадазын эрттирген.

Чечен сөстүң мөөрейин аас чогаалдың хевири — тоолдар эгелээн. Кая-даа үтказын негелдезин парлап көрбээн тоолдарны киржикчилер чугаалаар, а жюри кежигүннери, тоолду ыдып турар кижиниң литературлуг хемчээлде сагып турарын, дылының арыын, үнүнүн тодазын база бедиинген үени сагаанын хайгаарап тургаш, тиилекчилерни тывар ужурлуг. Тоолдар хөй болган. Оларның аразында үе-дүптүн-даа, бөгүгүүн-даа тоолдары бар. Ылаңгыя Буян Ооржактың (Торгалыг) «Таңды эзэн», Мерген Дажы-Давааның (Чодураа) «Эжер эрес Мерген-Херел» болгаш иштин-хемчилериниң «Сыып-Чүрээ» деп тоолдары үтка-шынар талазы-биле эң-не көскү черни эзлээн. Салдынган бүгү негелделерни шын күүсеткени дээш бирги черни Хайыракан, ийиги, үшкү черлерни Шагаан-Арыг (бир дугаар), Арыг-Үзүү ортумак школалары чаалап алган.

Даваазында чалбарыг алгаг-йөөзелдерге 7 школа мөөрейлешкен. Баш удур чыгган материалдарын жюри көрүп, Торгалыг, Шагаан-Арыг (№ 1), Иштин-Хем, Арыг-Үзүү школаларының өөренникчилериниң дыл-домаазының чеченин, байлаан база кылган ажылының шынарлыын мактаан. Бо маргылдаага Торгалыг школазы кымга-даа алдыртпайн, бирги черже арыы-биле үнген. Чааты, Торгалыг школаларының өөренникчилериниң хам самын тепкени онзагай чараш болган. Алгаг-йөөзелдер мөөрейинге ийиги черни Арыг-Үзүү, үшкүзүн Шагаан-Арыг (№ 1) школалары ээлээн. Бо талазы-биле Арыг-Бажы, Арыскан, Чааты школаларының белеткели кошкак.

Тыва аас чогаалда үлегер домак, тывызык, дүрген-чугаа кол черни ээлээн дизе, хөөрем чок. Хоорайның № 1, № 2 школаларының доллуруп, белеткээн альбомнары онзагай. Чижээлээрге, үлегер домактарны, тывызыктарны мерген сөстерни тыва кадыг идик, өг хевиринге чараштан бижип алганы чүдеп-даа тывынгыр. Ол-ла альбомнарны башкылар Л. Л. Дамба, У. О. Донгак кичээл, бөлүм бүрүзүнде ажыглап турар. Бо мөөрейге Шагаан-Арыг (№ 2) бирги черни, Шагаан-Арыг (№ 1) — ийиги, Торгалыг — үшкү черни алгаш шылгараан. Олимпиаданың сөөлгү мөөрейи доостурга, тиилекчилерни жюри илередикен. Бүгү талазынга үлегер-чижээн көргүскен Торгалыг школазы тиилекчи болган. А ийиги, үшкү черлерге Шагаан-Арыг (№ 1), Арыг-Үзүү школалары төлептиг боон, ортектиг багаанар-биле шаңнаткан.

Бедик утка-шынарлыг олимпиаданы үштап-баштап эрттиргени дээш Л. Л. Дамбага, З. Т. Ооржакка күшажыл дептеринче киир бижээн макталды берген. Оон ыңай эң эки, идепкейлиг киришкен өөренникчилерни акшабчле түс-түзүнде шаңнаан.

Татьяна ОНДАР.

Шагаан-Арыг хоорай.

КИНО

ИЮЛЬ 22-ДЕ

«Найырал»: «Оны бүгү өлер-кылын турар» 9.10, 11.10, 13.20, 15.20, 17.40, 19.50 шактарда; ВИДЕОЗАЛ: «Шыпчы өңнүк» 10.00, 13.00, 16.00, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: «Мен болгаш сен» 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: «Кызыл чечекчигеш» 9.00, 10.10 шактарда, «Ийи хорудаттырганнар» 11.20, 17.50 шактарда, «Кайгамчыктыг эжишкилер» 14.20, 16.10 шактарда.

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505»

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ СОВЕДИ болгаш ЧАЗАА «ШЫН» СОЛУННУН РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Бачыр (кол редакторнуң орааткчызы), М. М. Саая (кол редакторнуң орааткчызы), В. М. Сат, М. Д. Оюн (харысалгалыг секретарь), Н. С. Эргеп, А. Б. Монгуш.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер үлээн алыр-ер — 3-34-26; кол редакторнуң орааткчылары — 3-33-91,— 3-34-17; харысалгалыг секретарь — 3-34-92; орааткчызы — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: улус депутаттарының Советтери, политик-политиктиг болгаш социал айтырыглар—3-34-19; — 3-34-98; улетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, улус өөреднлгези болгаш чогаал —3-39-15, 3-34-57; медээлер болгаш спорт —3-36-82; 3-34-57; оччулга— 3-34-39; 3-34-93; чагаа—3-39-03; корректорлар — 3-41-23 үндүрүкчүлер—2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш медээлер министерствозунуң чанында парлалганы, медээлерни хостуг коруун камгалаар талазы-биле Тывада хайгаарал чеинге бүруткеттингеи.

Бүруткеттинген дугаары — Т-00007.

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодаалары редакциянын туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган фактылары, саннары болгаш өске-даа ыынадыглары дээш авторлар боттары харысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация министерствозунуң типографиязы. Кызыл. Шетинкин болгаш Кравченко кудумчуту, бажын № 1

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээли 2 парлалга амазы. Тиражы 18 199. Индекс 54240. Чагыг № 135.